

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Denken over Defensie. Een semantische benadering

Rebel, H.J.C.

Citation

Rebel, H. J. C. (1983). Denken over Defensie. Een semantische benadering. *Acta Politica*, 18: 1983(3), 405-451. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452349>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452349>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Medewerkers aan dit nummer

Dr. H. J. Aquina is verbonden aan de vakgroep bestuurskunde van de Katholieke Universiteit Nijmegen

Prof. dr. H. Daudt is als hoogleraar in de wetenschap der politiek verbonden aan de Universiteit van Amsterdam

Dr. B. J. S. Hoetjes is als wetenschappelijk hoofdmedewerker verbonden aan de vakgroep politieke wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden

Drs. R. H. Lieshout is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Onderafdeling Bestuurskunde, vakgroep politicologie van de Technische Hogeschool Twente

Dr. J. L. Löwenhardt is werkzaam op het Oost-Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam

J. Pelle studeert politicologie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam en specialiseert zich in normatieve politieke theorie

Drs. B. Pijnenburg is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep BPS/ van de Erasmus Universiteit te Rotterdam

Prof. A. B. Ringeling is als hoogleraar politicologie en beleidsanalyse werkzaam in de vakgroep BPS/P van de Erasmus Universiteit te Rotterdam

Prof. dr. U. Rosenthal is als hoogleraar politicologie werkzaam in de vakgroep BPS/ van de Erasmus Universiteit te Rotterdam

Prof. dr. M. P. C. M. van Schendelen is als hoogleraar politicologie werkzaam in de vakgroep BPS/P van de Erasmus Universiteit te Rotterdam

Prof. mr. P. J. Teunissen is hoogleraar in de sociologie van de internationale betrekkingen aan de Rijksuniversiteit te Groningen

Drs. P. Verwey studeerde sociologie en filosofie en is als docent verbonden aan de School voor de Journalistiek te Utrecht

Prof. dr. J. K. De Vree is als buitengewoon hoogleraar in de Leer der Internationale Betrekkingen verbonden aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en tevens werkzaam op het Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam

Denken over defensie, een semantische benadering

H. J. C. Rebel

Inleiding: begrippen in de wetenschap

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek, waar en door wie ook uitgevoerd, maakt gebruik van begrippen. Deze 'kortschrift-notaties' spelen in het onderzoek verschillende rollen, die vaak te herleiden zijn tot de wetenschapstheoretische uitgangspunten van de onderzoeker. Zo beperken sommige wetenschappers de rol van begrippen tot handige 'labels', die de communicatie onder vakgenoten vereenvoudigen. Relaties tussen de begrippen en de ervaren werkelijkheid hoeven in die traditie weliswaar niet te worden ontkend, maar zijn niet wezenlijk voor de inhoud van de begrippen. Begripsomschrijvingen nemen in deze traditie dan ook vaak de vorm aan van nominale definities. Begrippen vormen samen een netwerk, dat door middel van omschrijvingen, definities en gebruiksvoorschriften gekoppeld wordt aan waarnemingsbeschrijvingen, die zelf een protocolachtig karakter vertonen. Je zou kunnen zeggen: een benadering van bovenaf.¹

Andere wetenschappers kiezen een omgekeerde benadering. De rijkdom van de omgangstaal, gesproken of geschreven, is hun vertrekpunt voor begripsvorming. Gebruik maken van de omgangstaal – hoe dicht deze de empirische werkelijkheid ook mag benaderen – heeft evenwel enkele nadelen. Betekenissen in het dagelijks gesprek kunnen op een onverwachte wijze invloed uitoefenen op elkaar en zelfs met elkaar verbonden zijn. Stijlvormen als synonymie, homonymie en polysemie geven al aan dat in het dagelijks spraakgebruik niet op vaste betekenissen behoefte te worden gerekend. Meerduidigheid van begrippen is een normaal maar voor de wetenschap onhanteerbaar gegeven uit de omgangstaal. Voor vertegenwoordigers uit deze stroming ziet het er naar uit, dat zij óf begrippen uit de omgangstaal moeten uitzuiveren óf bepaalde in de omgangstaal gebruikte betekenissen moeten stipuleren om tot heldere en consistente begripsvorming te komen.²

In beide benaderingen – van boven af of van onder op – vallen momenten

van willekeur te onderkennen. Momenten van willekeur, die juist dan goed merkbaar worden als de betekenissen van een begrip binnen de ene benadering niet aansluiten op de betekenissen van dat begrip binnen de andere benadering. De discussies, die hierover ontstaan, krijgen al gauw het karakter van gevecht zonder spelregels over de „werkelijke” betekenis van begrippen. Elk van de partijen tracht haar spelregels aan het gevecht op te leggen, dat zich daardoor verplaatst naar een strijd om criteria van wetenschappelijkheid, consistentie versus controleerbaarheid. Dat hiermee geenszins een oplossing wordt aangedragen is evident, ware het niet dat de beide stromingen er veelal niet in slagen hun eigen optiek te overstijgen. Eén van de redenen hiervoor lijkt mij de omstandigheid te zijn, dat beide stromingen de taal waarin hun begrippen zijn verrat nauwelijks of geen zelfstandigheid toekennen. In de benadering van bovenaf worden begrippen behandeld als epifenomenen bij logische en mathematische modellen. In de benadering van onderop worden begrippen behandeld als generalisaties van termen uit de omgangstaal. Hun onderlinge relaties liggen hetzij in de logische structuren van het model, hetzij in de levende structuren van de omgangstaal. De onderlinge relaties van de wetenschappelijke begrippen zijn, zo mogen wij concluderen, in beide tradities van indirecte aard. In dit artikel zal een poging worden gewaagd om, met behoud van de verworvenheden uit beide tradities, op een beperkt terrein (dat van de problematiek van oorlog en vrede) een begrippensysteem te ontwikkelen dat zowel gekenmerkt wordt door innerlijke consistentie als door verankering in de omgangstaal. Wij zullen daartoe gebruik maken van bepaalde semantische modellen en van historische benaderingen van de onderhavige problematiek. Kortweg gezegd, wij zullen twee kernbegrippen in de oorlog- en vredeproblematiek 'militarisme' en 'pacifisme' en hun betekenissen binnen één taalkader trachten onder te brengen, gebruik makend van de betekenisevolutie van deze begrippen.

In het algemeen zijn er twee wegen denkbaar waarlangs het probleem van de betekenisevolutie van begrippen kan worden benaderd. De eerste is de weg van de wetenschapsgeschiedenis, een niet ongebruikelijke in de wetenschap en de tweede de weg van het historisch-semantic onderzoek. De weg van de wetenschapsgeschiedenis is smal, hoewel dikwijls sterk vertakt. Bijna iedere zich respecterende onderzoeker doet zijn best om ondubbelzinnige begrippen in zijn onderzoek te gebruiken en maar weinigen nemen genoeg met het overnemen van betekenisomschrijvingen van al of niet illustere voorgangers. De verantwoording van het gekozen begrippensysteem werd en wordt vaak gegoten in de vorm van een 'historisch overzicht' over de te onderzoeken problematiek, zonder dat evenwel expliciet gemikt wordt op het ontwikkelen van een begrippensys-

teem. Het historisch hoofdstuk waarmee veel studies beginnen vervult veelal de functie van aanloopje tot het onderzoek en in gunstige gevallen van historische verklaring hoe het probleem tot stand is gekomen. De weg van het historisch-semantic onderzoek is breed maar nog nauwelijks ontwikkeld. Wil men op dit terrein met enig succes werken, dan zal men gebruik moeten maken van verschillende typen woordenboeken: analoge, ethymologische, historische en moderne.

Woordenboeken zijn, voorzover ze historisch van aard of opzet zijn, vooral descriptief van karakter. Ze geven weer hoe woorden in een bepaald tijdvak werden gebruikt, in welke betekenissen ze voorkwamen of hoe ze geacht werden te moeten worden gebruikt. Moderne woordenboeken zijn – of ze nu volgens een analoog systeem of volgens een lexicografisch systeem zijn opgezet – zowel descriptief als prescriptief van aard. Zij weerspiegelen niet slechts het gebruik van het woord in de omgangstaal maar geven bovendien een vaak op wetenschappelijk onderzoek gebaseerd gebruiksvoorschrift. Aangezien woordenboeken geregeld 'geraadpleegd' worden om het juiste gebruik van een begrip vast te stellen, gaat in de natuurlijke omgangstaal ook heel wat wetenschappelijke verworvenheid meespelen. We moeten dus voorzichtig zijn met de bewering, dat we met het raadplegen van moderne woordenboeken de spontane betekenis-categorieën kunnen destilleren. Hiertoe is veeleer een gebruikersonderzoek nodig en bij mijn weten komt dit slechts sporadisch voor waar het gaat om de denotatie van begrippen. Voor wat een bepaalde vorm van connotatie van begrippen aangaat zijn er meer voorbeelden aan te halen, zoals de semantische differentiaaltechniek van Osgood.³ Voorlopig zullen we wel aangewezen blijven op een kritisch gebruik van het woordenboek.⁴

Historisch-semantic benadering

De termen 'militarisme' en 'pacifisme' zijn op zich nog betrekkelijk jong. De *Grote Oxford* vermeldt het jaar 1864 voor het verschijnen van het woord militarisme in de Engelse taal en het jaar 1905 voor de term pacifisme. De *Larousse etymologique* vermeldt voor de Franse taal respectievelijk 1790 en 1907 als geboortejaren van militarisme en pacifisme. In aanmerking nemend, dat het woord militarisme vermoedelijk van Franse oorsprong is – zoals de Engelse en Nederlandse woordenboeken aangeven – en het woord pacifisme vermoedelijk van Engelse – hoewel de Duitse woordenboeken aangeven dat het waarschijnlijk van Franse oorsprong is, verschijnt het woord in Frankrijk twee jaar na het eerstvermelde gebruik in Engeland – kunnen we als ontstaansjaren gevoeglijk 1790 en 1905 aanhouden. Ook het *Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal* vermeldt bij deze termen ge-

bruiksvoorbeelden, die getuige de taal van rond 1900 moeten stammen (de benaming pacifist verschijnt voor het eerst in de *NRC* in 1912).

Nu wil dit uiteraard niet zeggen, dat de verschijnselen die met deze termen worden aangeduid niet al van veel oudere datum zijn. Al ver voor de inburgering van de term pacifisme waren er al mensen met pacifistische denkbeelden en levensstijlen.⁵

Bovendien zijn de meeste benoemingen van verschijnselen niet één-eenduidig, omdat de historische ontwikkelingen helemaal niet parallel hoeven te lopen met de begripshistorie.⁶ Dit blijkt ook wel uit de lexicale omschrijvingen in het vervolg van dit artikel. Bovendien is ook de taal geen statisch verschijnsel. Woorden, die eens met een bepaalde betekenis als nieuw (neologisme) worden ingevoerd vertonen de neiging tot betekenisoverloop, waarbij verwante of afgeleide verschijnselen ook onder dezelfde term worden gebracht. Ook is het in de taalontwikkeling niet ongebruikelijk, dat het bereik van woorden met behulp van affixen wordt uitgebreid. Zo kan het prefix 'non-, anti- of niet-' een begrip in zijn tegendeel omzetten of kan men met behulp van bepaalde suffixen een andere woordsoort vormen op de oorspronkelijke stam. Al deze ontwikkelingen bevorderen een zekere semantische vaagheid, die in de verschillende lexicale omschrijvingen tot uitdrukking komt.

Oxford:

militarism: 1) the spirit and tendencies of the professional soldier;
2) the prevalence of military sentiment and ideals among people;
3) the tendency to regard military efficiency as the paramount interest of the state.

pacifism: 1) The doctrine or belief that it is desirable and possible to settle international disputes by peaceful means.

Larousse:

militarisme: 1) prépondérance de l'élément militaire dans un nation;
2) doctrine de ceux qui penchent vers cette prépondérance.

pacifisme: 1) doctrine des personnes qui estiment que la guerre ne résout jamais mieux les différends entre les nations que les négociations.

Wahrig:

Militarismus: 1) Vorherrschaft der militärischen Macht;
2) Ueberbetonung des Militärwesens;
3) Uebersteigerte militärische Gesinnung.

Pazifismus: 1) Bestreben unter allen Umständen den Frieden zu erhalten;
2) Ablehnung des Krieges und des Kriegesdienstes.

Van Dale:

militarisme: 1) Gezindheid van hen die de militaire geest en al wat tot het militaire behoort zeer hoog stellen (identiek met de omschrijving van het *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*.

2) Overwegende invloed van de stand der militairen op de burgerlijke samenleving.

pacifisme: 1) strijd voor duurzame vrede, tegen bewapening en al wat oorlog is;

2) (Koenen: *streven* naar het behoud van de vrede tussen de volkeren).

Bezien wij de lexicale omschrijvingen van het begrip militarisme, dan kunnen wij twee hoofdbetekenisgebieden onderscheiden. Deze zijn:

A Invloed van de militaire op de burgerlijke samenleving. (Oxford 3, Larousse 1, Wahrig 1, Van Dale 2)

B Een gezindheid, die alles wat militair is hoogacht. (Oxford 2, Larousse 2, Wahrig 3, Van Dale 1).

Deze twee hoofdgebieden zijn eventueel aan te vullen met:

C Beroepstrots, in het bijzonder die van militairen. (Oxford 1) en

D Overdreven nadruk op de militaire organisatie. (Wahrig 2)

Men zou kunnen vermoeden, dat de verschijnselen, die schuil gaan achter de betekenisgebieden een zekere historische ontwikkeling aanduiden. Deze zou kunnen zijn: fase 1 – beroepstrots; fase 2 – invloed van de militaire op de burgerlijke samenleving; fase 3 – gezindheid, die alles wat militair is hoogacht; fase 4 – overdreven nadruk op de militaire organisatie. Maar dit hoeft nog niet de historische volgorde van de begripsontwikkeling te zijn. Het gevaar is zeker niet denkbeeldig, dat men begripsontwikkeling en historische ontwikkeling door elkaar gaat halen en oorzakelijke verbanden postuleert, die er in werkelijkheid helemaal niet zijn.

Dit verschijnsel manifesteerde zich duidelijk in het rapport 'de kerken en het vraagstuk van het militarisme' van de werkgroep Militarisme van de Raad van Kerken en het Interkerkelijk Vredesberaad.⁷ Hoewel twee van de vijf leden van de werkgroep bezwaar maakten tegen de omschrijving van het begrip militarisme, hield de meerderheid het er toch op, dat militarisme omschreven moet worden als: '... elk geloof in de noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid – en daarmee in de aanvaardbaarheid – van militaire machtstoepassing en het streven deze maatschappelijk gestalte te geven'. Deze omschrijving is dunkt me weinig adequaat, omdat hier vele verschijnselen op een hoop worden geveegd, zonder

scherp te onderscheiden tussen bijvoorbeeld psychologische, culturele en structurele aspecten. Vanuit de pragmatiek van (de meerderheid van) de commissie valt te begrijpen waarom men tot zo'n stellingname en begripsomschrijving kon komen. Het perspectief van de commissie was oorzaken aan te duiden van overbewapening, wapenwedlopen en meer van deze onverkwikkelijke aangelegenheden. Daarnaast diende er enige hoop op verandering te worden geboden; reden waarom men het militarisme ook als 'ziekte' aanduidde. (Van ziekte kan een mens genezen, nietwaar?). Maar het is de vraag of de commissie werkelijk heeft bereikt wat ze wilde, want met het bijeenplaatsen van de verschillende verschijnselen in één omschrijving, vertroebel je wel het zoeken naar verklaringen en het vinden van mogelijke oplossingen. Wetenschappelijk kan je met zo'n veelduidig begrip geen kant uit.

De wetenschapspragmatiek is onder meer gericht op helderheid en communiceerbaarheid van haar begrippen. Daarom moeten we verder op weg gaan naar een meer welomschreven betekenis van het begrip militarisme. Ethische kwalificaties komen methodisch gezien ná de fase van het begrijpen en het verklaren.

De vier in het voorafgaande onderscheiden betekenisgebieden zijn onder te verdelen in 'institutionele' betekenissen (A en D) en 'persoonlijke' (B en C). Ik zal in de loop van dit artikel de institutionele betekenissen laten liggen, niet omdat die onbelangrijk zouden zijn, maar omdat ze evaluatieve begrippen vertegenwoordigen. Dat wil zeggen, dat ze afhankelijk zijn van het oordeel van de onderzoeker en nooit evident kunnen worden gemaakt. Dit is in veel mindere mate het geval ten aanzien van de persoonlijke betekenissen. Die zijn immers altijd terug te koppelen naar individuele betekenisverleners en daarmee toetsbaar bij de onderzochte populatie.

In het vervolg zal ik ook de beroepstrots buiten beschouwing laten, omdat beroepstrots niet iets kenmerkend kan zijn van militairen alleen. Beroepstrots komt in elke professie voor en bovendien zoeken wij naar algemene betekenissen en niet naar kenmerken van een bepaalde categorie beroepsbeoefenaren. Ik beperk me dus binnen het veld van betekenissen tot dat betekenisgebied, dat de grootste reikwijdte heeft, namelijk in principe elk individu omvat. Bij militarisme als individuele eigenschap heb ik in het vervolg *een gezindheid* voor ogen, *die al wat militair is hoogacht*. Nu is zo'n omschrijving voor wetenschappelijk gebruik nog niet scherp genoeg. In deze vorm neigt ze naar een *petitio principii*. Maar op basis van de kennis, die we op dit moment hebben kunnen we niet verder komen. Eerst moeten we proberen uit te vinden wat het begrip 'pacifisme' inhoudt, hoe het zich tot de bovenstaande betekenisomschrijving van militarisme verhoudt en dan eerst is het mogelijk verdere begripsverfijningen aan te brengen.

De afbakening van het begrip pacifisme in de lexicale omschrijvingen is

nog vager dan van het begrip militarisme. In de Engelse en Franse omschrijving is er sprake van een 'leer of geloof' (betekenisgebied A), het Nederlandse en Duitse woordenboek spreken over 'streven of strijd' (betekenisgebied B) en het Duitse woordenboek geeft tenslotte als enige ook nog een betekenisomschrijving in de zin van een gedragsvorm (betekenisgebied C). De Nederlandse en Duitse omschrijvingen zijn meer handelingsgeoriënteerd en de Engelse en Franse meer dispositioneel. Anderzijds verwijzen de Engelse en Franse omschrijvingen meer naar abstracte ideeën en principes en de Duitse en Nederlandse omschrijvingen meer naar concrete activiteiten.

Willen we nu de omschrijving van pacifisme op eenzelfde wijze uitvoeren als de omschrijving van militarisme, dan moeten we nú de omgangstaal overstijgen. Immers, het gaat bij onze omschrijving van militarisme om een dispositieterm (gezindheid) met een toespitsing op het individu. Bij de omschrijving van pacifisme moeten we in deze lijn uitgaan van het dispositionele karakter van de Engelse en Franse omschrijving en van het individuele karakter van de Nederlandse en Duitse. Pacifisme valt dan te omschrijven als: *een gezindheid, die de vreedzame en geweldloze omgang van de volken nastreeft*.

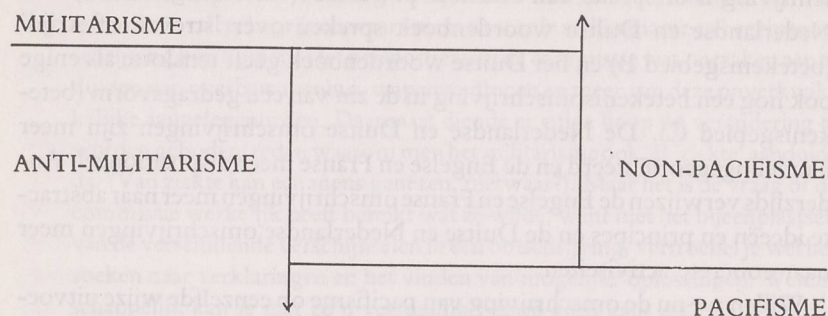
Op deze manier zijn uit de lexicale omschrijvingen twee begrippen gegenereerd, die twee aspecten gemeen hebben: 1) het zijn beide dispositietermen (die in het sociaal-psychologisch taaleigen opgevat kunnen worden als 'attitudes') en 2) ze hebben betrekking op militaire middelen. Hun accent ligt evenwel anders. Bij militarisme ligt de nadruk op het bestaan van militaire middelen als zodanig. Bij pacifisme ligt de nadruk op het gebruik van militaire middelen.

Beperkt men zich tot de gemeenschappelijke dimensie, dan zijn de begrippen militarisme en pacifisme elkaars tegengestelde; let men evenwel op de accenten, dan kan dit niet worden volgehouden, omdat het hierin om wezenlijk andere verschijnselen gaat. Wil men ten aanzien van deze accenten tegenstellingen creëren om mensen naar hun houding in te kunnen delen, dan moet men samenstellingen formeren als anti-militarisme (bestaand) en non-pacifisme (een neologisme).

Het formeren van deze samenstellingen valt onder de semantische techniek van de tegengestelde karakteristieken (contrastive features).⁸ Toch hebben we ook gezien, dat de beide begrippen gemeenschappelijke dimensies hadden en dus niet los van elkaar stonden. In zulke gevallen – een gemeenschappelijke dimensie en verschillende accenten – kan men begrippen voorstellen als termen, die in een zogenaamde inverse oppositie staan.⁹

Deze analyses kunnen ook grafisch worden voorgesteld volgens het model van de tegengestelde karakteristieken:

Model 1: Pacifisme en militarisme in inverse oppositie

Deze voorstelling illustreert, dat de karakteristieken:

- militarisme en anti-militarisme nooit samen kunnen gaan
- pacifisme en non-pacifisme evenmin
- noch pacifisme en militarisme.

Wel is een samengaan mogelijk van de karakteristieken:

- non-pacifist en militarist
- anti-militarist en pacifist
- (let wel, deze combinaties zijn mogelijk maar niet noodzakelijk!) en
- anti-militarist en non-pacifist.

Methodisch-technisch moeten we uit deze uiteenzetting opmaken, dat militarisme en pacifisme nooit mogen worden opgevat als uiteinden van één en hetzelfde continuüm. Mocht men tot onderzoek van de onderhavige problematiek overgaan, dan moet men rekening houden met:

1. het mogelijk bestaan van twee continua en
2. a-priorische contaminatie van deze continua over bepaalde karakteristieken.

Wetenschapshistorische benadering

Tot nog toe hebben wij een betekenisstructuur van de termen militarisme en pacifisme opgebouwd op basis van een verhandeling over praktisch-lexicale omschrijvingen. Ook in het wetenschappelijk onderzoek heeft men zich echter van deze begrippen meester gemaakt en het is goed ook de wetenschappelijke benadering van deze begrippen te onderkennen. Dit te meer omdat de specificaties, zoals die uit de wetenschapsliteratuur naar voren komen, veel gedetailleerder zijn dan de specificaties uit de lexica. Dit komt dan in het bijzonder omdat de wetenschappelijke omschrijvingen vooral rekening houden met de praxis waarin de begrippen werden gebezigd. De vraag, die zich dan welhaast automatisch opdringt, of we ons niet

beter hadden kunnen beperken tot een analyse van de wetenschappelijke begripsvorming, moet om twee redenen ontkennend worden beantwoord. Ten eerste kan men er niet a-priori van uitgaan, dat het wetenschappelijk betekenisstelsel dezelfde grondstructuur vertoont als het betekenisstelsel van de omgangstaal. Als dit zo uitkomt is het in veel opzichten mooi meegenomen. Ten tweede – maar dit is een conclusie die pas ná de analyse van het wetenschappelijk begrippenstelsel getrokken kon worden – was de detaillering in de wetenschap zo ver doorgevoerd, dat het niet mogelijk was om er enige grondstructuur van welke aard dan ook in te ontdekken. In dit geval kunnen we de wetenschappelijke begrippen inpassen in het kader, dat ons vanuit de omgangstaal is geworden. In sommige opzichten betekent dit kader zelfs een verheldering van de wetenschappelijke begrippen.

De lotgevallen van wetenschappelijke begrippen zijn dikwijls wat moeilijk te achterhalen. Hoewel men altijd voor een eerste oriëntatie *The International Encyclopedia of the Social Sciences* kan raadplegen doet men er toch altijd weer goed aan standaardwerken van bekende schrijvers en handboeken (ook hun verschillende edities!) te doorvorsen. Dit is weliswaar een tijdrovend karwei, maar in mijn ogen een noodzakelijke voorwaarde voor het doen van goed en zinvol onderzoek. Gelukkig is dit werk voor wat betreft de begrippen militarisme en pacifisme tamelijk gedetailleerd uitgevoerd in een studie van professor Valkenburgh uit het begin van de jaren zestig, getiteld: *Mensen in de Koude Oorlog*.¹⁰

In een zeer uitvoerige literatuurstudie trekt hij voor beide begrippen na, hoe zij in de relevante literatuur gebruikt en omschreven worden. Wij zullen in het nu volgende gedeelte zijn analyses op de voet volgen – met hier en daar een kritische noot – en vervolgens de onderscheiden betekenissen trachten in te passen in het semantisch model van de vorige paragraaf. Bovendien zullen we proberen van beide continua met behulp van de wetenschappelijke beschrijvingen de eigen structuur te onderkennen.

Valkenburgh onderscheidt een vijftal vormen van militarisme, waarvan vier in het voetspoor van een artikel van de filosoof Max Scheler (*Gesinnungs- und Zweckmilitarismus* uit 1916) en één uit het Angelsaksisch taalgebied. In de eerste plaats is daar het bureaucratisch militarisme (overeenkomend met onze betekenisgebieden A en C). In de tweede plaats is er het militarisme als cultuuruiting – het gezindheidsmilitarisme (dit komt overeen met ons betekenisgebied B). In de derde plaats komt het traditioneel militarisme, dat is de opvatting, dat we een krijgsmacht voor onze bescherming niet kunnen missen. Valkenburgh kiest er een andere term voor, die ik wel zo gelukkig acht, namelijk 'defensiebereidheid'. Ik acht het onjuist om deze houding in het licht van de omschrijving van militarisme

als gezindheid, die al wat militair is hoogacht, nog tot het militarisme te rekenen. Deze houding is veeleer gebaseerd op een pragmatische visie (in dit verband een oordeel over de krijgsmacht als middel) en valt daarom eigenlijk onder het non-pacifisme.

In de vierde plaats verschijnt dan het instrumenteel militarisme, dat is de opvatting dat een krijgsmacht een bruikbaar middel kán zijn – bijvoorbeeld voor een bevrijdingsbeweging in een dictatoriaal geregeerd of racistisch land. Maar ook hier kan in mijn ogen niet volgehouden worden, dat het om een militaristische opvatting gaat. Ook deze visie valt te rangschikken onder het non-pacifisme, al is er een duidelijk verschil met de vorige opvatting (hierover later enige opmerkingen). Tenslotte onderscheidt Valkenburgh nog een vijfde variant onder de naam 'bellicisme'. Dat is een vorm van agressief gedrag, die tot uiting komt in oorlogsverheerlijking.

In deze omschrijvingen ontbreekt het gebruik van het woord 'militaristisch' als kenmerk van een samenleving, dat wil zeggen een samenleving waar er een sterke nadruk valt op de militaire organisatie en waar er sprake is van een sterke invloed van de militaire op de burgerlijke samenleving. Dit noem ik even terzijde, omdat we ons in de eerste plaats zouden bezighouden met persoonskenmerken en niet met beoordelingen van samenlevingen.

Tenslotte keren we nog even terug naar de begripsomschrijving van de werkgroep Militarisme van de Raad van Kerken. Uit de omschrijving 'elk geloof in de noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid – en daarmee in de aanvaardbaarheid – van militaire machtstoepassing en het streven deze maatschappelijke gestalte te geven' blijkt wel, dat de schrijvers in feite alle verschillende betekenissen bijeen hebben geveegd, waarmee goed onderzoek en wat mij betreft ook een zinvolle wijze van aanpakken van deze problematiek volstrekt onmogelijk wordt gemaakt.

Het pacifismebegrip is in de wetenschappelijke literatuur veel minder concreet geanalyseerd dan het militarismebegrip. Dit komt wellicht omdat dit laatste begrip door zijn relatieve ouderdom al enige lexicale versterking heeft ondergaan. Een andere reden is evenwel, dat het pacifismebegrip op meerdere bases is geclassificeerd.

In het boek van De Ligt 'Vrede als Daad', dat door Valkenburgh uitvoerig wordt besproken, zijn de pacifisten ingedeeld naar hun motieven en drijfveren. Op zich kan dit zinvol zijn, al gaat het hier meer om verklaringen voor het pacifisme dan omschrijvingen van de betekenis van het begrip. Beter lijkt het daarom uit te gaan van één van de indelingen van de Franse socioloog Georges Bouthoul van wat hijzelf genoemd heeft het 'pacifisme non-sacré'. In de eerste plaats vermeldt hij het evangelisch en het humani-

tair pacifisme (of beter omschreven als pacifisme op evangelische of niet-evangelische humanitaire gronden). Deze twee vormen beschouw ik als niet principieel verschillend en ik zou ze dan ook willen samenvoegen tot het betekenisgebied: ethisch pacifisme. In mijn ogen is dit de contrastvorm van het traditionele militarisme (of, zoals gezegd, juister omschreven het traditionele non-pacifisme). In de tweede plaats is er het functioneel pacifisme, dat is de overtuiging dat geweldloze methodes DE weg zijn om een veilige wereld te bereiken. Deze opvatting staat lijnrecht tegenover de gedachte, die militaire methodes nuttig acht en daarom is deze de contractvorm van instrumenteel militarisme. In de derde plaats onderscheidt Bouthoul het antimilitaristisch en het bellicoos pacifisme. Beide vormen, die zich concentreren rond het bestaan van een krijgsmacht welke al dan niet met geweld dient te worden bestreden, zou ik tot het antimilitarisme willen rekenen. Tenslotte vermeldt Bouthoul nog het bestaan van het emotioneel pacifisme; een vorm, die in mijn ogen geen zelfstandigheid kan worden toegekend, omdat in de praxis bijna alle vormen van militarisme en anti-militarisme, pacifisme en non-pacifisme met een zekere vorm van emotionaliteit gepaard gaan. Emotioneel pacifisme zal men dan ook zowel bij anti-militaristen als bij pacifisten aantreffen.

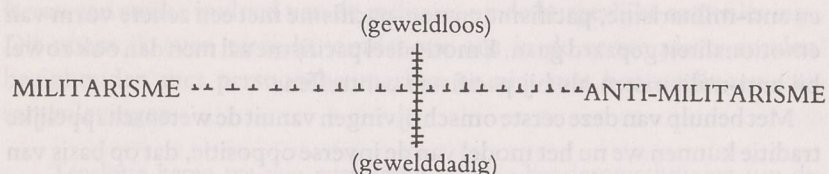
Met behulp van deze eerste omschrijvingen vanuit de wetenschappelijke traditie kunnen we nu het model van de inverse oppositie, dat op basis van de semantisch-historische ontwikkeling tot stand kwam, verder verfijnen. Daartoe zal ik de semantische structuur van de polen militarisme en pacifisme ook in modellen trachten te vatten. Met deze verfijningen komen we op het terrein van de begripsspecificaties, wat behoort tot het methodisch proces van operationaliseren.

Beschouwen we nu in de eerste plaats de contrasterende kenmerken militarisme en anti-militarisme, dan zien we in de aangehaalde literatuur een viertal typering: gezindheidsmilitarisme en bellicisme aan de ene pool en het anti-militaristisch pacifisme en het bellicoos pacifisme aan de andere pool. Van deze typering vallen er evenwel twee buiten het kader van de disposities, waarover we in dit artikel spreken. Blijkens de omschrijvingen behoren het bellicisme en het bellicoos pacifisme (denk bijvoorbeeld aan de actiegroep 'Onkruid') tot gedragvormen, die – mede – het gevolg zijn van bepaalde disposities. Verwarring kan hierbij met name ontstaan doordat deze gedragingen zelf als gewelddadig kunnen worden omschreven los van de attitudes ten opzichte van het instituut krijgsmacht. Hier interfereren in abstracto twee disposities, namelijk de disposities ten opzichte van al of niet gewelddadig gedrag en een dispositie ten opzichte van de krijgsmacht als organisatie. Het eerste is een houding ten opzichte van de persoon zelf, het tweede is een houding ten opzichte van

een buiten het persoon staand object. Ik zal deze gedragsvormen dan ook niet verder betrekken bij de analyse van de semantische structuur van de dispositieterm militarisme.

Het gezindheidsmilitarisme en het anti-militaristisch pacifisme zijn – gedragsinvariante – disposities ten opzichte van de krijgsmacht als organisatie. In het betekenisveld van het militarisme houden we op deze wijze twee contrasterende polen over die we ook kunnen omschrijven als militarisme en anti-militarisme.¹¹ Deze polen zijn psychologisch te beschouwen als mentale afstanden ten opzichte van een referentiepunt, in dit geval de krijgsmacht als organisatie. Omgezet in 'variate language' zou het hier gaan om één unidimensionale schaal, aangezien we mogen veronderstellen, dat het niet gaat om twee polen, alleen maar om een grotere dan wel kleinere afstand tot het referentiepunt, ofwel een glijdende schaal. Eenvoudig in model gebracht:

Model 2: Militarisme

Moeilijker ligt het bij de pacifistische pool, waar we weliswaar ook vier typeringen overhielden, maar waar het in alle gevallen om echte disposities gaat. Disposities, die men net als bij het militarisme kan beschouwen als de afstand, die men inneemt ten opzichte van een referentiepunt; in dit geval: het gebruik van militaire middelen. De literatuurbeschrijvingen suggereren het bestaan van twee redeneerwijzen waarmee men kan komen tot een pacifistische dan wel een non-pacifistische houding.

In de eerste redeneerwijze stelt men de – eigen – veiligheid centraal en bepaalt van daaruit de noodzaak van een gewapende verdediging. Deze benadering kan men beschouwen als het traditionele non-pacifisme (bij Scheler dus ten onrechte traditioneel militarisme genoemd en door Valkenburgh en ook anderen met meer recht defensiebereidheid). De contrastvorm van dit non-pacifisme bestaat in dat pacifisme, dat de eigen veiligheid op humanitaire of religieuze gronden niet centraal wil stellen. Men kiest voor absolute geweldloosheid (bijvoorbeeld een man als Tolstoj). Deze redeneerwijze kent één gemeenschappelijke kern, die in de argumentatietheorie ook wel argumentplaats (topos) wordt genoemd.¹² Deze argumentplaats kan men omschrijven als: het veiligheidsperspectief.

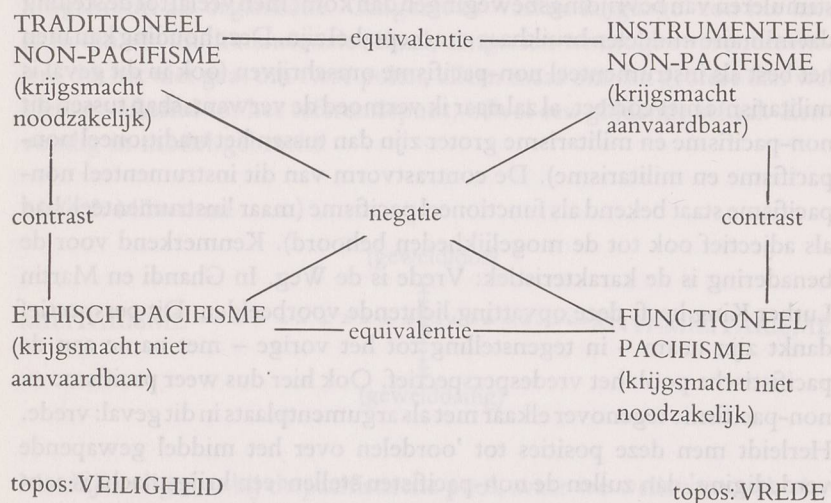
Binnen dat perspectief staan de traditionele non-pacifisten en de ethisch pacifisten echter diametraal tegenover elkaar. Herleidt men hun posities tot 'oordelen over het middel gewapende verdediging', dan blijken er toch ook andere evaluaties een rol te spelen. De traditionele non-pacifisten zullen stellen: een krijgsmacht is noodzakelijk; de ethische pacifisten zullen stellen: een krijgsmacht is niet aanvaardbaar.

De tweede redeneerwijze stelt meer algemene abstracties centraal, zoals ideologische doeleinden en algemeen menselijke waarden. Gaat het om ideologische doelen als verbreiding van een leer of een politiek stelsel of het stimuleren van bevrijdingsbewegingen dan komt men veelal tot de stelling dat militaire middelen bruikbaar en acceptabel zijn. Deze houding kan men het best als instrumenteel non-pacifisme omschrijven (ook in dit geval is militarisme niet correct, al zal naar ik vermoed de verwantschap tussen dit non-pacifisme en militarisme groter zijn dan tussen het traditioneel non-pacifisme en militarisme). De contrastvorm van dit instrumenteel non-pacifisme staat bekend als functioneel pacifisme (maar 'instrumenteel' had als adjectief ook tot de mogelijkheden behoord). Kenmerkend voor de benadering is de karakteristiek: Vrede is de Weg. In Ghandi en Martin Luther King heeft deze opvatting lichtende voorbeelden. Dit perspectief dankt zijn naam – in tegenstelling tot het vorige – met name aan de pacifistische pool: het vredesperspectief. Ook hier dus weer pacifisme en non-pacifisme tegenover elkaar met als argumentplaats in dit geval: vrede. Herleidt men deze posities tot 'oordelen over het middel gewapende verdediging' dan zullen de non-pacifisten stellen: een krijgsmacht is aanvaardbaar' en de pacifisten: een krijgsmacht is niet-noodzakelijk.

Tussen beide perspectieven (vrede en veiligheid) bestaan bepaalde verbanden. Deze verbanden zijn van verschillende aard. In de praktische argumentaties zullen beide perspectieven samen een rol spelen; (in onze semantische analyse zijn we eigenlijk bezig met ideaaltypische methodes.) dit is het pragmatisch verband. Maar op het semantische vlak zelf spelen meerdere verbanden een rol. Het eerste verband heeft te maken met het bestaan van een gemeenschappelijk attitude-object: het gebruik van militaire middelen. De beide perspectieven zijn gelijkwaardig ten opzichte van het attitude-object. Welk perspectief (vrede of veiligheid) de voorkeur verdient valt met wetenschappelijke middelen niet uit te maken. Traditioneel non-pacifisme staat daarom in een equivalentierelatie tot instrumenteel non-pacifisme; evenzo staat ethisch pacifisme in een equivalentierelatie tot functioneel pacifisme. Een tweede verband tussen de beide perspectieven sluit aan op de karakterisering van de krijgsmacht. De traditioneel non-pacifisten noemen een krijgsmacht 'noodzakelijk', terwijl de functioneel pacifisten deze noodzakelijkheid ontkennen. Hier is dus sprake van

een negatierelatie tussen traditioneel non-pacifisme en functioneel pacifisme. (Binnen één perspectief was er sprake van een contrastrelatie). Zo'n zelfde negatierelatie bestaat er tussen het instrumenteel non-pacifisme en het ethisch pacifisme, wanneer zij een krijgsmacht karakteriseren als respectievelijk aanvaardbaar en niet-aanvaardbaar. De vier posities aan de pacifismepool kunnen met behulp van de drie daartussen bestaande relaties worden weergegeven in de vorm van een waardenkwadrant¹³:

Model 3: Pacifisme in twee dimensies

Zetten wij dit semantische model om in variate language dan gaat het om de voorstelling van één attitudevariabele met twee onderscheiden, maar gelijkwaardige dimensies. De attitudevariabele is te omschrijven als: de houding ten opzichte van het gebruik van militaire middelen. (In de Nederlandse situatie kan men ook spreken over de houding ten opzichte van het principe van militaire verdediging.) Deze attitude is gekenmerkt door twee dimensies (veiligheidsperspectief, waarin de eigen positie centraal staat en vredesperspectief, waarin een of andere collectieve waarde centraal staat), die gelijkwaardig zijn ten opzichte van elkaar en derhalve ten opzichte van het attitudeobject compensatorisch.

In psychologische termen kan men spreken van het bestaan van twee 'traits', die in onderzoek als twee onafhankelijke dimensies uit multivariate analyses te voorschijn moeten komen. Deze 'traits' kunnen samengesteld worden tot een 'construct', die slechts semantisch aannemelijk valt te maken.¹⁴ Ten opzichte van de populatie vormen de 'traits' reële objecten, terwijl het 'construct' als virtueel object kan worden beschouwd.

Eerste conclusie

Met gebruikmaking van bepaalde semantische analyses en modellen is het mogelijk de begrippen militarisme en pacifisme in hun betekenis helder te omschrijven. Door af te zien van de institutionele betekenissen – die overigens niet vergeten mogen worden – bleek het mogelijk militarisme en pacifisme als twee onderscheiden maar niet strikt te scheiden attitudes aan te wijzen. Hoewel de daarbij gebruikte modellen van inverse oppositie, polaire oppositie en het waardenkwadrant in feite gebaseerd zijn op een tweewaardenlogica, valt het toch niet moeilijk de ruimte tussen de polen aan te duiden als gebieden van geleidelijke overgang.¹⁵ Daarmee is een semantische basis gegeven voor schaalconstructies. Op deze wijze is het mogelijk de controverse tussen deductieve en inductieve begripsvorming te overstijgen.

Eerste methodologische terugblik

Na dit grotendeels semantisch opgebouwde betoog is het zinvol terug te kijken naar wat we hebben gedaan met de ogen van de methodoloog om de gevolgde procedure wijsgerig-kritisch te verantwoorden. Wat is er in de loop van het voorafgaande betoog gebeurd en waartoe heeft dat geleid?

In de eerste plaats moeten we constateren, dat we een goed geïntegreerd theoretisch model van (aspecten van) de begrippen militarisme en pacifisme hebben ontwikkeld. Dit model, dat de samenhang van beide begrippen demonstreert, valt te herkennen als een nog-te-toetsen theorie, die met het begrip 'theoreem' valt aan te duiden. Bij de ontwikkeling van dit theoreem hebben wij in de eerste plaats de betekenisvelden van de begrippen in de omgangstaal verkend en vastgelegd en vervolgens – pragmatisch – toegevoegd op het aspect 'houding' in het betekenisveld. In haar boek 'De geldige operationalisering van begrippen' beschrijft mevrouw Hommes deze operatie als de vaststelling van de functionele betekenis van het begrip.¹⁶ Deze functionele betekenis bepaalt in haar ogen de inhoud van een begrip. De inhoud, die in een begripsmodel en een essentiebeschrijving tot uitdrukking komt.

Met opzet vermijd ik haar hoogst verwarrende terminologie; semantische en structurele betekenis. In de taalwetenschap bestaat er immers een vak als structurele semantiek en de technieken, die wij in het voorafgaande toepasten zijn daarmee nauw verwant. Bovendien is in de taalfilosofie de term 'semantische betekenis' (meaning) op zijn minst tweeduidig, namelijk als zinsamenhang (sense) en verwijzing (reference). In een essentiebepaling kunnen beide elementen een rol spelen.¹⁷

Ik heb toch wel bezwaren tegen deze opvatting. Vanzelfsprekend is het dat het onderzoeksdoel aangeeft welk deel van een betekenisveld voor onderzoek in aanmerking komt; maar dat betekent niet dat de betekenis als zodanig *bepaald* wordt door het onderzoeksdoel. Als ik zou willen nagaan – gesteld dat dit zinvol was – of een bepaalde samenleving militaristisch genoemd kon worden, dan zou ik 1. de attitudes ten opzichte van een krijgsmacht in die samenleving kunnen onderzoeken, 2. de invloed van de militairen op het landsbestuur, 3. de overeenkomst tussen de militaire organisatiestructuur en de politieke – en me nog steeds in het betekenisveld 'militarisme' bewegen. De keuze voor de beperking van het betekenisveld is een onderzoeks-pragmatische keuze. In dit geval koos ik voor het sociaal-psychologische aspect van de betekenisvelden 'de attitude', omdat dit in een individualistische benadering onderzoekbaar is en ik me professioneel – onder meer – met publieke opiniononderzoek inlaat.

We hebben vervolgens vastgesteld hoe deze attitudes zó konden worden omschreven, dat het dagelijks taalgebruik geen geweld werd aangedaan. En tenslotte hebben we een logisch model gevonden, dat de onderlinge relatie van de begrippen militarisme en pacifisme goed leek weer te geven: het model van de inverse oppositie. Dit samengaan van logica en omgangstaal verschaft ons als het ware een interpretatie van de ervaren werkelijkheid: een interpretatiesysteem. Overigens kan men ook logica en omgangstaal als systemen beschouwen, respectievelijk te noemen logisch en empirisch systeem.

Het tweede element van onze methode gold een benadering (van bovenaf) vanuit reeds bestaande theoretische opvattingen over de beide begrippen; deze opvattingen omschrijven we als conceptueel systeem. Door onderlinge vergelijking van theorieën was het mogelijk tot een inhoudsbepaling van de begrippen te komen, die opnieuw door het toepassen van logische modellen – in dit geval het waardenkwadrant, ook wel genoemd het semiotisch vierkant, en de directe oppositie – gesystematiseerd kon worden. Hierin zagen we dus een samengaan van logica en theoretische concepten en we gebruiken hiervoor de term: theoretisch systeem. Het theoretisch systeem en het interpretatiesysteem zijn door correspondentieregels met elkaar verbonden.

Het zou op zich vrij eenvoudig uitvoerbaar zijn het theoretisch systeem en het interpretatiesysteem modelmatig in elkaar te schuiven. Maar omdat deze procedure op zich weinig oplevert in ons geval is dit – pro memorie – alleen als mogelijkheid vermeld. Eenieder, die daar behoefte aan heeft kan dit voor zichzelf doen om zo het theoreem beter voor ogen te krijgen.

Al deze stappen vonden plaats met als oogmerk een toetsbare theorie te vormen en daarmee bewijzen ze zichzelf te behoren tot wat Reichenbach

noemde: the context of discovery.¹⁸ Uit het voorafgaande deel kunnen we nu met betrekking tot deze context of discovery twee conclusies trekken:

(1) Het blijkt niet nodig te zijn dit aspect van het wetenschapsbedrijf toe te wijzen aan het rijk van 'shrewd guesses' en 'good hunches', zoals Reichenbach en velen met hem deden en nog doen. Het ontdekken van zinvolle – toetsbare – theorieën hoeft beslist geen obscuur proces te zijn, dat tot het onbekende rijk van de introspectieve psychologie moet worden gerekend. Logica, wetenschapsgeschiedenis en semantiek kunnen er eveneens een rol in spelen net als andere wijsgerige en wetenschappelijke deelgebieden.

(2) Zoals Arnold Brecht in zijn 'Political Theory' opmerkte, dat inductieve en deductieve processen door elkaar heen spelen in het wetenschappelijk onderzoek, zo kunnen we ook in deze 'context' inductieve en deductieve elementen onderscheiden.¹⁹ De hoofdrichting van het proces van ontdekking blijft echter wel de inductieve, waarin hermeneutische en abductieve (Peirce, zie onder) elementen een belangrijke rol (kunnen) spelen.

Is eenmaal het niveau van het theoreem bereikt, dan slaat de hoofdrichting van de redenering om naar deductieve processen. Uit het theoreem worden hypothesen afgeleid en begrippen geoperationaliseerd. Het wekt telkens weer verbazing te lezen, dat in de wetenschap eerst hypothesen worden opgesteld (uit het niets?), die vervolgens worden getoetst. Van sir Isaac Newton is bekend, dat hij zei hypothesen niet te verzinnen, maar af te leiden.²⁰ En de reeds genoemde C. S. Peirce betoogde eens, dat het hem een raadsel voorkwam, dat van de duizendeneen mogelijke verklaringen (in hypothesevorm) van een verschijnsel toch veelal de achteraf meestbelovende zich als eerste aan de onderzoeker presenteerde.²¹ Het vermogen om veelbelovende hypothesen te onderkennen, dat hij vatte onder de noemer 'abduction' komt bij hem nog niet zo duidelijk uit de verf. Maar recentere pogingen van filosofen als Polanyi, Bronowski met wat fenomenologische analyses van dit proces en N. R. Hanson en Piaget met een meer kennistheoretische benadering, hebben meer licht op de context of discovery geworpen.²² Meestal onuitgesproken is in de werken van deze schrijvers wel de gedachte aanwezig, dat hypothesen worden ontleend aan theorematische structuren.²³

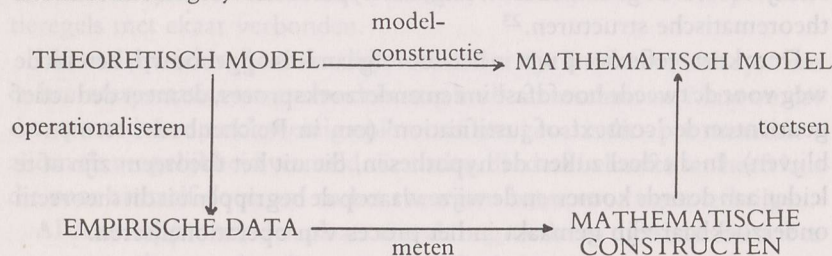
Deze korte reflexie op wat in het voorafgaande is opgebouwd, bereidt de weg voor de tweede hoofdfase in een onderzoeksproces, de meer deductief georiënteerde 'context of justification' (om in Reichenbachs termen te blijven). In dit deel zullen de hypothesen, die uit het theoreem zijn af te leiden aan de orde komen en de wijze waarop de begrippen uit dit theoreem onderzoekbaar zijn gemaakt in het proces van operationaliseren.

Een vertaling van semantisch naar mathematisch model

Hierboven constateerden we, dat het mogelijk was met behulp van semantische analyses toetsbare theorieën te ontwikkelen. Nu is het mijns inziens onjuist te stellen dat dit toetsen het vergelijken is van een theoretisch-begrip-zoals-bedoeld (in ons geval bedoeld én bepaald) met een empirische variabele-zoals-bepaald. Mevrouw Hommes, die deze gedachte als leidraad nam voor haar begrip van geldige operationalisering²⁴, zag hierbij over het hoofd, dat we nooit een empirische variabele als zodanig tegenkomen in de sociale werkelijkheid. We vergelijken nu eenmaal niet recht toe rechtaan een theoretisch begrip in een theoretische taal met een empirisch begrip in een empirische taal als we de gebruikelijke toetsingstechnieken hanteren. Wat gebeurt er dan wel? Ten behoeve van onze toetsing voeren we een derde taalniveau in, namelijk de mathematische taal en we vertalen zowel de empirische gegevens als het theoreem in mathematische eenheden en structuren. Toetsen in dit verband is dan het vergelijken binnen de mathematische taal van twee soorten gegevens of anders gezegd gegevens afkomstig uit twee verschillende bronnen. De grote vraag, die zelden eenduidig valt te beantwoorden is niet: komen de verschillende mathematische gegevens overeen, maar: zijn de mathematische gegevens 'adequate' vertalingen van de oorspronkelijke bronnen? Het probleem ligt met andere woorden minder in de toetsingsmethoden als wel in de meettheorie en de modelconstructie. Toetsing is op zichzelf een tamelijk mechanisch gebeuren, al zal – daar een toetsing zelden of nooit één en één duidende resultaten oplevert – een beslissing noodzakelijk zijn of de uitslag van een toetsingsprocedure moet leiden tot voorlopige acceptatie dan wel verwerping van de hypothesen. De toetsende onderzoeker zal zijn beslissing beargumenteren naar 'het forum' toe. Het forum zal op zijn beurt de argumentatie op houdbaarheid dienen te beoordelen en eventueel correcties aanbrenge, zoals overigens bij alle stappen in het onderzoeksproces.

Het onderstaand model brengt een en ander nog eens in beeld:

Model 4: Toetsingscyclus

Als we met mevrouw Hommes meegaan in het benoemen van het hele proces van overgang van theoretische taal naar vragen in de omgangstaal als operationaliseren, dan ligt het voor de hand ook haar spraakgebruik over te nemen en het specifieke vertaalproces van theoretisch element naar concrete vraag als *indiceren* te benoemen, mits men indiceren niet verwart met indexconstructie. Indiceren is een element van operationaliseren en indexconstructie is een onderdeel van het meetproces. Voorafgaand aan het indiceren vindt een proces van specificeren – het uiteenleggen van een begrip in dimensies, indicatoren en items – plaats. Voor een toetsing van de indicering brengt dit met zich mee, dat elke individuele vraag verantwoord moet worden in een semantisch veld als 'item' ten behoeve van een 'theoretisch begrip'. Voor deze verantwoording staan in de eerste plaats taalkundige overwegingen ter beschikking. In het vervolg van dit artikel zullen dan ook de redenen voor het al of niet opnemen van bepaalde vragen worden uiteengezet.

Dan volgt het veldwerk, waarin de vragen aan – een steekproef uit – een populatie worden voorgelegd en de antwoorden in protocollen worden genoteerd. We beschikken dan over een verzameling 'antwoorden op vragen door personen'. Deze verzameling – men zou kunnen zeggen de vragen-persoon-antwoorden matrix – kan worden gedoopt tot 'index' in een oude betekenis van het woord, die in het Frans nog levend is gebleven en in de Romana nog altijd gebezigd wordt in een wat engere betekenis: lijst (van verboden boeken). De volgende vertaalslag, die we uitvoeren is het omzetten van de v-p-a matrix in de daarmee corresponderende (isotope in de termen van Greimas²⁵) datamatrix. Men kan het ook zo uitdrukken in de filosofische tradities van Dooyeweerd en van Van Peursen: we isoleren het mathematisch aspect van de gebeurtenissen tijdens de systematische waarneming.²⁶ Of deze werkwijze geoorloofd is en hoe ze moet worden uitgevoerd is een vraag die schaal- en meettheoretici zich hebben gesteld (en die ze zich ook moeten stellen). Ik ga hier niet verder op in. Reeds op itemniveau kan men analyses verrichten en onderzoekstechnische criteria aanleggen, waaraan vragen en antwoorden of uitspraken en reacties moeten beantwoorden. We komen in een latere fase dan ook toetsingen op het scheidend vermogen van de antwoorden en op hun externe voorspellende waarde tegen.

Vanaf dat moment zijn de bewerkingen van het materiaal mathematisch van aard, zij het dat buiten- en metamathematische overwegingen een rol spelen in de keuze van een bepaalde bewerking. Uiteindelijk brengt een bewerking het losse materiaal bijeen in een mathematisch construct, waarvan het indexcijfer (in het Frans 'indice') een voorbeeld is. Veel strijd is gevoerd rond het thema van 'de enig juiste wijze' om tot zulk een construct

te komen. A-prioristische methoden (wat er ook onder mag worden verstaan) werden uitgespeeld tegen zogenaamd inductivistische methoden. Ook zouden methoden waarbij zuiver mathematische a-priori's een rol speelden (zgn. zuivere schalen) de voorkeur verdienen boven methoden waarbij ook en juist psychologische a-priori's een rol speelden (measurement by fiat). Helaas bleken de onzuivere schaalmethodes herhaaldelijk betere voorspellingen op te leveren dan de mathematisch elegantere.

Het heeft ons een veelvoud aan schaaltypes opgeleverd en iedere poging om zo'n schaaltype robuuster en concreter te maken leverde wel het overtuigend bewijs van de waarde van een speciaal voor dit schaaltype bruikbare toets. Omdat ook herhaalde malen is gebleken dat de resultaten van verschillende schaalconstructiemethoden sterk tot zeer sterk met elkaar overeenkwamen en sommige aanbiedingstechnieken van uitspraken op meerdere wijzen schaaltechnisch analyseerbaar bleken verkeren we nu in de gelukkige omstandigheid vanuit verschillende meettechnische a-priori's toetsen te kunnen toepassen.²⁷ Zo kan men de vertrouwde Likert-uitspraken, die door hun eenvoud van toediening met name in het survey-onderzoek zo bruikbaar zijn, ook toetsen op hun vermogen tot representierend meten, zoals in Guttman-schalen gebruikelijk is. Hier rijst alleen een probleem als een construct de ene test wel en de andere niet overleeft. Voorzover mij bekend is er nog geen metatesttheorie voor handen die een eenduidig criterium levert voor deze problematiek. Het is niet ondenkbaar dat zo'n metatesttheorie zelf ook weer verschillende criteria zal opleveren, wat dan weer de behoefte zal doen groeien aan een metameta testtheorie etc. Het door Cronbach en Meehl gelanceerde en door mevrouw Hommes gepropageerde begrip constructvaliditeit vat ik voorlopig dan ook maar op als het inbegrip van uitvoerbare mathematische tests.²⁸ Is een mathematisch construct eenmaal geaccepteerd dan hebben we daarmee het empirisch-mathematische deel van de toetsing achter de rug.

Het andere deel (het theoretisch-mathematische –) ontstaat door een vertaling van het theoretisch model (of het theoreem), waarmee we waren begonnen in een mathematisch model. Omdat het theoretisch model op zich al abstract is, is de vertaling naar het mathematische model relatief eenvoudig. Tenzij er geen adequate mathematische modellen voorhanden zijn.

Econometrisch, sociometrisch, psychometrisch, computerlinguïstisch en systeemonderzoek heeft inmiddels al een groot aantal formaliseerbare of geformaliseerde modellen opgeleverd. Ook wiskundige deeldisciplines als de analyse, de verzamelingen- en groepentheorie en niet in het minst natuurlijk de theoretische statistiek leveren hieraan hun bijdrage. Dan kan de laatste toets plaatsgrijpen: de vergelijking van het mathematisch con-

struct (of de mathematische constructen) met het mathematisch model. Hiermee is de toetsingscyclus voltooid. Maar, zoals uit het bovenstaande valt op te maken, deze cyclus is niet sluitend en bovendien op cruciale punten gebaseerd op niet- of niet volledig-objectief gefundeerde beslissingen. Elke toetsing, zo moeten we constateren, is in principe open en ónvolledig. Er zal voor de Groot forum dan ook wel werk aan de winkel blijven in deze fase van het onderzoek.

Toetsen in fasen

In overeenstemming met het voorafgaande vallen in dit onderzoek vier toetsingsmomenten te onderscheiden:

1. een semantische toetsing van de indicering;
2. een toetsing op de bruikbaarheid van de afzonderlijke items;
3. toetsing van de schaalbaarheid van de items (vergelijking van de mathematische constructen van de begrippen militarisme en pacifisme met de gepostuleerde structuren van deze begrippen.);
4. toetsing van de structuur van het semantisch veld (in andersoortig onderzoek kan dit bijvoorbeeld de structuur van een causaal veld zijn).

De momenten 1 en 2 zijn te beschouwen als de toetsing van de theorie van de derde orde volgens de terminologie van mevrouw Hommes. Moment 3 valt onder de toetsing van de theorie van de tweede orde en moment 4 onder de toetsing van de theorie van de eerste orde.²⁹

Omdat het in dit onderzoek – in tegenstelling tot wat min of meer gebruikelijk is, namelijk een causale, functionele of finale theorie van de eerste orde – gaat om een semantische theorie van de eerste orde, lijken de verschillende theorieën inhoudelijk vrij veel op elkaar. Maar het blijft noodzakelijk ze te onderscheiden, met name omdat er hierbij verschillende toetsingsmethoden in het geding zijn.

Tussen de vier toetsingsmomenten bestaat een specifieke relatie, die eerder in een argumentatieschema dan in een strikt logisch model kan worden gevat.

In de eerste plaats veronderstelt elk toetsingsmoment de – eventueel voorlopige – acceptatie van de resultaten uit voorafgaande toetsingen. Toetsingsmoment 4 veronderstelt 3, 2 en 1; toetsingsmoment 3 veronderstelt 2 en 1 en toetsingsmoment 2 veronderstelt toetsingsmoment 1. Toetsingsmoment 1 moet op semantische evidentie steunen (dus op niet-mathematische overwegingen) en is, zoals in het eerste deel van dit artikel al is gebleken, afhankelijk van in de ontdekkingsfase opgespoorde en vastgelegde inhoudelijke elementen.

In de tweede plaats is elke latere toetsing qua bereik omvattender dan de daaraan voorafgaande. Het gaat hier dus om een open en inductief proces. Nu kan het voorkomen, dat een voorgaand moment geen duidelijk antwoord heeft kunnen verschaffen op de vraag of het vertaalproces verantwoord is verlopen. Maar als een volgende toets toch positieve resultaten oplevert zijn wetenschappers – terecht mijns inziens – geneigd het eerdere onduidelijke toetsingsresultaat het voordeel van de twijfel te gunnen (met in het achterhoofd de gedachte om later nog eens bepaalde technische onvolkomenheden weg te werken, indien hen dat budgetair is vergund en het de extra moeite en kosten waard is).

Zo kunnen wij samenvattend zeggen, dat fase 1 zich verhoudt tot fase 4 als vooronderstelling (noodzakelijk maar niet voldoende) tot realisatie én als deel tot geheel. Wanneer we implicatierelaties als voorbeeld van een logische relatie beschouwen en een deel-geheel relatie als een voorbeeld van een dialektische dan mogen we zeggen, dat voorafgaande toetsingsmomenten in een logisch-dialektische betrekking staan tot latere toetsingsmomenten.

Met deze overwegingen in het achterhoofd komen we tot de toetsingen van de begrippen 'militarisme' en 'pacifisme', hun respectieve inhoud en verwijzing en hun onderlinge samenhang.

De toetsing

Militarisme, theorie van de derde orde, 1e moment: semantische analyse – Onder 'militarisme' verstaan wij (def.): een gezindheid, die al wat militair is hoogacht. Feitelijk kan men alle concrete uitingen van het abstractum 'het militaire' in verleden en heden, zichtbaar of concludeerbaar als 'substituut attitude-objecten' voor het militaire zien. Ten aanzien van het verleden denken we dan bijvoorbeeld aan roemruchte krijgsdaden en aan de een kleine tien jaar geleden afgeschafte parades. Bewondering voor het militaire kan zich ook uiten in een drang de militaire organisatie te imiteren, militaire leiders een grote invloed in de politiek toe te kennen en alle militairen op de samenleving in het algemeen. Men kan globaal stellen dat een krijgsmacht door militaristisch denkende en voelende mensen als prestige-object wordt beschouwd. Omgekeerd zullen uitingen van de krijgsmacht anti-militaristische mensen een gevoel van huivering geven, zullen ze afstand willen nemen van opvattingen binnen de krijgsmacht – zoals ze door hen worden ervaren – en een goed hart toedragen aan actiegroepen, die zeggen tegen het militaire te ageren.

Deze opsomming is in de eerste plaats niet uitputtend – de verzameling uitspraken uit de militaristische sfeer is in principe open en elke schaal,

samengesteld uit uitspraken, betreft een deelverzameling, waarvan we de representativiteit niet statistisch kunnen toetsen, omdat de moederverzameling niet gesloten is. In de tweede plaats is niet elk element uit deze opsomming ook daadwerkelijk in de definitieve schaal toegepast. Hoewel al deze elementen, voorzover ik het beoordeel, inderdaad gaan over militarisme, bleken bepaalde verwoordingen van deze elementen te 'populair'. Te velen bleken het met de uitspraak 'eens' dan wel 'oneens' te zijn. Met name gold voor de gevoelens naar aanleiding van het vertoon van militair materieel en de houding ten opzichte van de ondergeschiktheid in militaire dienst, dat de uitspraken niet discrimineerden tussen militaristische en anti-militaristische mensen. Nog twee andere uitspraken (over het al of niet accepteren van kritiek op de Nederlandse militaire en de beoordeling van regels binnen de krijgsmacht als in strijd met enkele van onze democratische beginselen) bleken met de andere elementen te weinig verband te houden en waren voor veel ondervraagden te moeilijk. In de uiteindelijke schaal zijn deze vier onderdelen dan ook niet meegenomen.

Over bleef een achttal uitspraken, dat om response-set achteraf te kunnen opsporen voor de helft militaristisch was geformuleerd en voor de helft anti-militaristisch.³⁰

Alle uitspraken zijn in een willekeurige volgorde – met de uitspraken uit de pacifismeschaal – door het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek b.v. te Amsterdam voorgelegd aan een steekproef uit de Nederlandse bevolking van ruim 1000 respondenten in de week van 7-12 juni 1982.³¹ Voor de schaalconstructie is gekozen voor een Likert-type schaal vanwege de eenvoud van stimulustoediening, de hoge externe voorspellende waarde van dit schaaltype en omdat het achteraf met maatstaven uit mathematisch meer robuuste technieken kan worden geëvalueerd.³²

Per item konden we als extern toetsingscriterium gebruik maken van J. Stapels links-rechts zelfindeling, waarvan juist door haar waarschijnlijke multidimensionaliteit verwacht kon worden, dat ze – ook – een onderscheid zou maken tussen anti-militaristisch links en militaristisch rechts.³³

Van ieder item zal nu de tekst worden gepresenteerd (met het nummer in de vragenlijst) en bovendien de gemiddelde score op het item (1: helemaal mee eens, 2, 3, 4, 5: helemaal mee oneens) per cel van de 7-punts links-rechts zelfindeling. In theorie zouden deze middelen een aflopende of opklimmende reeks moeten vormen. Met behulp van de (biseriële) regressievergelijking zijn de gemiddelde scores op elk item per cel van de links-rechts zelfindeling ingeschat en vergeleken met de gevonden waarden. Bij grote afwijkingen is een t-toets op waarschijnlijkheid toegepast, waarbij als significantieniveau $p = .05$ is aangehouden. Voor het gemiddelde en de

spreiding per item, die in dit moment eveneens van belang zijn, wordt verwezen naar tabel 2, waar meerdere itemcriteria bijeengevoegd staan. (Zie tabel 2, kolom 2 en 3.)

Tabel 1: Uitspraken van de M-schaal, gemiddelde M-score per cel van de links-rechts zelfindeling en regressievergelijking tussen de M-items en de zelfindeling

a. *Militaristisch geformuleerde items*

- 4 Heldendaden van krijgslieden zijn de voornaamste gebeurtenissen in de geschiedenis van een volk. $X = 3.93 - .11Y$
links 3,95; 3,82; 3,72; 3,43; 3,57; 3,47; 3,17 rechts
- 6 Nederland heeft een sterke leider nodig met een grote macht om zelfstandig te beslissen. $X = 3.62 - .17Y$
links 3,44; 3,77; 3,43; 2,81; 2,82; 2,85; 2,70 rechts
- 8 Ons volk heeft meer discipline nodig. $X = 3.19 - .26Y$
links 3,19; 3,11; 2,66; 2,30; 1,87; 1,96; 1,82 rechts
- 20 Een krachtig leger verhoogt ons aanzien in de wereld. $X = 4.09 - .22Y$
links 4,12; 3,98; 3,64; 3,15; 3,25; 3,02; 2,82 rechts

b. *Anti-militaristisch geformuleerde items*

- 2 Militaire parades zijn terecht afgeschaft. $X = 1.58 + .2Y$
links 1,62; 1,77; 1,83; 2,21; 2,48; 2,64; 2,65 rechts
- 12 De invloed van militairen op de samenleving moet niet te groot worden. $X = 1.60 + .12Y$
links 1,57; 1,71; 1,82; 2,07; 2,10; 2,21; 2,28 rechts
- 16 Het is gevaarlijk als de militaire top veel invloed heeft op het defensiebeleid. $X = 1.76 + .18Y$
links 1,56; 2,02; 2,12; 2,39; 2,65; 2,82; 2,54 rechts
- 18 Het is goed als actiegroepen protesteren tegen de toenemende militaire invloed op de samenleving. $X = 1.81 + .32Y$
links 1,69; 2,16; 2,39; 2,92; 3,26; 3,42; 3,57 rechts.

De verschillen van geschatte en gevonden waarden waren slechts in twee gevallen significant, te weten item 6 cel 2 en item 16 cel 7. De regressievergelijkingen verlopen alle in de verwachte richting en mede gelet op het kleine aantal afwijkingen beoordelen we de uitspraken als *voor schaalconstructie bruikbaar*.

Theorie van de derde orde, 2e moment: itemanalyse – Een stap verder in de schaalconstructie komen we met een analyse – op het niveau van de enkele items zelf – van de onderlinge samenhang. Hiertoe maken we gebruik van de Homogeniteitscoëfficiënt van Loevinger (H_1), die een gewogen gemiddelde kans geeft op positieve beantwoording van het onderhavige item

(diff.) onder voorkennis van elk ander item (kolom 4 en 5).³⁴ Een derde stap in dit proces behelst een dialektische (deel – geheel) redeneertechniek. Eerst werden de afzonderlijke items samengesteld tot een Likert-schaal (na kering van de militaristische items). Vervolgens zijn de samenstellende items tegen de totaalscores afgezet, wat de correlatiecoëfficiënten (Pearsons produkt-moment correlatie) opleverde uit tabel 2, 6e kolom. Bovendien werd de gemiddelde itemscore van het hoogste kwartiel van de totale schaal en het laagste kwartiel berekend. De verschillen tussen deze gemiddelden staan vermeld in tabel 2, 7e kolom. Tenslotte staan in kolom 8 nog de resultaten van een t-toets op de waarschijnlijkheid van deze verschillen (critical ratio) vermeld.

Tabel 2: Itemeigenschappen van de M-schaal

itemnr.	-	s	diff.	H_1	r	D.P.	C.R.
2	2.16	1.10	.689	.4	.531	1.58	19.47
4	3.51	1.15	.545	.354	.512	1.61	18.22
6	3.04	1.36	.431	.382	.566	2.07	21.69
8	2.36	1.20	.207	.493	.551	1.64	17.69
12	2.02	.91	.767	.478	.495	1.17	15.81
16	2.38	1.02	.584	.328	.491	1.33	16.99
18	2.84	1.23	.429	.408	.580	1.87	21.94
20	3.35	1.15	.504	.413	.574	1.84	22.81

Uit de tabel onderkennen we, dat de gemiddelde scores niet uiterst extreem zijn en dat ook de verdeling noch erg stijl, noch erg plat is uitgevallen. Als we ten aanzien van Loevingers H_1 de grenswaarden aanhouden, die Mokken gaf als minimumvoorwaarde voor schaalbaarheid – van .30 tot .40: zwakke schaal; van .40 tot .50 matige schaal; boven .50 sterke schaal³⁵ – zien we dat alle items zwak tot matig schaalbaar zijn als Guttman-schaal. De itemschaalcorrelaties zijn alle vrijwel gelijk aan of hoger dan .50, terwijl men veelal .30 als minimumwaarde hanteert. Van de Discriminative Power wordt geëist bij een vijf-puntsschaal, dat deze groter is dan 1 en ook daaraan voldoet de schaal.³⁶ En tenslotte doorstaan de items ruimschoots ($p < .0001$) de t-toets. *Geen van deze berekeningen geeft dus aanleiding om de schaal te veranderen.*

Pacifisme, theorie van de derde orde, 1e moment: semantische analyse – Onder pacifisme verstaan wij (def.): een gezindheid, die de vreedzame en geweldloze omgang van de volken nastreeft. Uit het voorafgaande eerste deel van het artikel is gebleken, dat 'pacifisme' niet zo'n eendimensionaal recht-toe-

recht-aan begrip vertegenwoordigt als militarisme. We hebben in elk geval rekening te houden met twee dimensies (vrede en veiligheid), die omdat we met de Likert-schaal voor een compensatorisch schaalmodel kozen met evenveel items vertegenwoordigd moeten zijn.

Nu doen er zich bij de indicering nog bijzondere semantische en sociaal-psychologische problemen voor. Ten eerste staan de zogenaamde ongemarkeerde polen van beide dimensies met elkaar in oppositie en bovendien worden beide polen met een sociaal-wenselijke toestand geassocieerd.³⁷ Immers, wie is er tegen vrede en wie is er tegen veiligheid? Uitspraken binnen de vredesdimensie, die niet als gewrongen constructies overkomen, kunnen daarom het beste worden geformuleerd in een pacifistische richting. Omgekeerd kunnen uitspraken binnen de veiligheidsdimensie het beste geformuleerd worden in een non-pacifistische strekking. Met name is dit wenselijk omdat men bij stimulustoediening zoveel mogelijk ontkenningen wil vermijden. Positief geformuleerde uitspraken zijn in het algemeen namelijk eenduidiger. Maar indien men in dit geval dit recept volgt: pacifistisch geformuleerde uitspraken in de vredesdimensie en non-pacifistische uitspraken in de veiligheidsdimensie, dan is het raadzaam bij mathematische bewerking op je hoede te zijn voor methodenartefacten.

Een tweede probleem geldt de aard van het pacifismebegrip en de rol van een georganiseerde krijgsmacht. In het militarismebegrip is de krijgsmacht een doel in zichzelf. In het pacifismebegrip is een krijgsmacht een mogelijk middel. Waar het militarismebegrip een reëel en concreet beeld van een krijgsmacht bevat, daar bevat het pacifismebegrip een virtueel en abstract beeld van een krijgsmacht. In het pacifisme gaat het dan ook om het principe van militaire verdediging, terwijl het in het militarisme gaat om de krijgsmacht en haar uitingen. Bij indicering van het militarisme kan men uitingen, elementen en uiterlijke omstandigheden van een krijgsmacht substitueren voor de krijgsmacht als geheel. Bij pacifisme zou dat daarentegen leiden tot contaminatie van meerdere attitude-objecten. Zo heeft in het verleden dr. H. Tromp in zijn proefschrift gebruik gemaakt van een pacifismeschaal waarin uitspraken over de NAVO of over NAVO-lidmaten.³⁸ Dit nu is sterk af te raden in een pacifismeschaal omdat de NAVO zelf een attitude-object vormt; een heel sterk attitudeobject zelfs, waarvan het mogelijk is een aparte schaal te construeren.³⁹ Door NAVO-uitspraken in een pacifismeschaal op te nemen krijgt men onzuivere resultaten ten aanzien van de vraag naar het principe van militaire verdediging. Anti-NAVO hoeft nog niet pacifistisch te zijn.⁴⁰ In feite ligt de verhouding tussen pacifisme en de attitude ten opzichte van de NAVO net zo als de verhouding tussen pacifisme en militarisme, met dien verstande, dat de NAVO qua organisatie zowel omvangrijker als concreter is dan een-

enkele-krijgsmacht-welke-dan-ook. Bij het indiceren van de pacifismeschaal is er dan ook naar gestreefd zo algemeen mogelijke uitspraken te gebruiken.

Bij de items in de vredesdimensie zijn daarbij met name zaken als eenzijdige ontwapening, vermindering van het defensiebudget, het mogelijkere oproepen van geweld door het bezit van een krijgsmacht en voorkeur voor gewelddoos verzet meegenomen.

Bij de items in de veiligheidsdimensie is de relatie krijgsmacht – (onafhankelijke) staat, voorkeur voor geweldsgebruik in geval van agressie (tegen de eigen samenleving) en een verwoording van het Romeinse principe 'Als u vrede wilt, bereidt u dan voor op oorlog' opgenomen.

De toetsingen zullen verder op dezelfde wijze ter hand worden genomen als in het geval van de militarismeschaal. Dat wil zeggen: externe toetsing van de individuele items tegen Stapels links-rechts zelfindeling (tabel 3) en een groot aantal itemkenmerken, die hun schaalbaarheid aangeven (tabel 4).

Tabel 3: Uitspraken van de P-schaal, gemiddelde P-score per cel van de links-rechts zelfindeling en regressievergelijking tussen de P-items en de zelfindeling

a. *Uitspraken uit de vredesdimensie*

- 1 Nederland kan een goed voorbeeld geven aan andere landen door eenzijdig te ontwapenen. $X = 1.85 + .32Y$
links 1,61; 2,10; 2,66; 2,91; 3,36; 3,72; 3,29 rechts
- 9 Het instandhouden van een krijgsmacht werkt uitdagend en zal op den duur het gebruik van militair geweld uitlokken. $X = 2.70 + .18Y$
links 2,64; 2,70; 3,16; 3,34; 3,65; 3,62; 3,51 rechts
- 11 Als de overheid moet bezuinigen, dienen de defensie-uitgaven daarvoor het eerst in aanmerking te komen. $X = 1.84 + .32Y$
links 1,68; 2,10; 2,53; 2,84; 3,36; 3,63; 3,32 rechts
- 13 Men komt gauw in de verleiding gebruik te maken van de militaire macht, die men bezit. $X = 2.15 + .19Y$
links 2,00; 2,39; 2,60; 2,74; 2,97; 3,24; 3,06 rechts
- 15 Als de vrede ermee gediend is moeten we onze nationale krijgsmacht afschaffen. $X = 1.72 + .19Y$
links 1,60; 1,87; 2,16; 2,39; 2,54; 2,75; 2,63 rechts
- 23 Ongewapend gewelddoos verzet tegen een aanvaller of bezetter is beter dan militaire verdediging. $X = 2.47 + .18Y$
links 2,49; 2,40; 2,85; 3,11; 3,38; 3,65; 3,12 rechts

b. *Uitspraken uit de veiligheidsdimensie*

- 3 Een land zonder krijgsmacht kan ik mij niet voorstellen. $X = 3.02 - .23Y$
links 3,15; 2,93; 2,43; 2,13; 1,93; 1,86; 1,89 rechts

- 5 Een land zonder krijgsmacht raakt op den duur zijn onafhankelijkheid kwijt. $X = 3.39 - .28Y$
links 3,60; 3,14; 2,67; 2,36; 2,20; 2,16; 1,85 rechts
- 7 De beste manier om oorlog te voorkomen is te zorgen dat je minstens even sterk bent als je mogelijke tegenstander. $X = 3.84 - .3Y$
links 3,94; 3,58; 3,24; 2,80; 2,48; 2,44; 2,18 rechts
- 17 De beste manier om agressie af te wenden, is er met kracht tegen op te treden. $X = 3.77 - .23Y$
links 3,62; 3,78; 3,40; 2,95; 2,73; 2,68; 2,41 rechts
- 19 De Nederlandse samenleving is het waard om met alle middelen – zonodig met geweld – verdedigd te worden. $X = 3.29 - .23Y$
links 3,29; 3,21; 2,87; 2,42; 2,25; 1,99; 2,17 rechts
- 21 Inkrimping van de Nederlandse krijgsmacht is een uitnodiging aan een vijand om ons onder druk te zetten. $X = 3.83 - .25Y$
links 3,88; 3,65; 3,31; 2,94; 2,76; 2,69; 2,41 rechts

Ook in het geval van de P-schaal kunnen we constateren, dat de resultaten bevredigend zijn. Weliswaar zijn er eveneens twee significante afwijkingen in item 1, cel 7 en in item 23, cel 7, maar structureel wijzen de gegevens in de verwachte richting. Wel valt op, dat met name diegenen, die zich als uiterst rechts beschouwen dikwijls wat minder 'rechts' reageren dan diegenen die zichzelf wel als rechts zien, maar niet extreem rechts.⁴¹ Ook de items van de P-schaal zijn voor schaalconstructie bruikbaar.

Theorie van de derde orde, tweede moment, item analyse – De itemanalyse van de P-schaal wordt nu op dezelfde wijze uitgevoerd als in het geval van de M-schaal. Voor de inhoud ervan verwijs ik daarom naar pagina 25; ik zal me hier beperken tot commentaar op de resultaten. Bij de berekening van de H_1 -waarden van Loevinger bleek item nummer 17 in feite een te lage waarde op te leveren. Bij loslating van dit item uit de vredesdimensie zouden we evenwel – om een evenwicht te houden tussen de beide dimensies – ook een item uit de veiligheidsdimensie moeten laten vallen. Item nummer 13 komt daarvoor in de eerste plaats in aanmerking omdat deze binnen de veiligheidsdimensie de laagste H_1 -waarde heeft. Toch heb ik geen van beide items laten vallen. Bij de berekening van de schaal-H coëfficiënt, zoals die in de theorie van de tweede orde wordt uitgevoerd, bleek een geringe winst in verhoging van de H_1 -waarde een substantieel verlies in de hoogte van de betrouwbaarheidsmaat Cronbachs alpha op te leveren.

Dit voorval illustreert twee toetsingstheoretisch belangrijke gegevens. In de eerste plaats dat hogere toetsingsmomenten in bepaalde grensgevallen niet geheel bevredigende resultaten uit eerdere momenten kunnen

compenseren. En in de tweede plaats, dat verschillende toetsingscriteria – binnen één toetsingsmoment – tegengestelde resultaten te zien kunnen geven. Na afweging van winst en verlies bij het al of niet loslaten van twee items heb ik de keuze laten vallen op de hogere alpha en de iets lagere H_1 . Dit ook vanwege het feit, dat de schaal-H zowel bij de ene constellatie van items als bij de andere binnen het traject van de zwakke Guttmschaal bleef. Bovendien bleek geen van de andere tests aanleiding te geven de eventuele samenstelling van de schaal te veranderen.

Tabel 4: Itemeigenschappen van de P-schaal

itemnr.	m	s	diff.	H_1	r	DP	CR
1	2.87	1.37	.622	.375	.639	2.50	30.34
3	2.23	1.19	.293	.470	.568	1.71	17.51
5	2.48	1.17	.414	.418	.568	1.88	21.63
7	2.89	1.31	.555	.383	.625	2.23	25.94
9	3.28	1.15	.499	.355	.543	1.66	18.35
11	2.80	1.29	.666	.399	.564	2.03	21.56
13	2.76	1.12	.692	.345	.489	1.54	18.06
15	2.35	1.18	.805	.404	.506	1.66	18.12
17	3.05	1.29	.627	.263	.497	1.74	17.47
19	2.55	1.15	.465	.419	.588	1.80	22.01
21	3.06	1.17	.395	.320	.566	1.70	18.41
23	3.02	1.19	.617	.369	.575	1.79	19.69

Behoudens de problemen rond item nummer 17 geeft geen van de overige items enige moeilijkheid, als we dezelfde criteria hanteren als ten aanzien van de M-schaal. *Er is dus geen aanleiding om deze schaal te veranderen.*

Militarisme/Pacifisme, theorie van de tweede orde, derde moment: schaalbaarheid – In het derde toetsingsmoment onderzoeken we de schaalbaarheid van beide begrippen. In de eerste plaats gaat het hierbij om toetsen op homogeniteit en betrouwbaarheid, waar traditioneel veel aandacht aan is besteed in de testliteratuur. De homogeniteit van de schalen wordt afgemeten aan Loevingers schaal-H en de betrouwbaarheid aan Cronbachs alpha.

In de tweede plaats worden de schalen onderworpen aan een structuurtest met behulp van een principale componentenanalyse, gevolgd door een of meer rotaties. Deze analyse heeft een toetsend karakter, omdat uit de voorafgaande semantische analyse van het eerste deel van dit artikel een bepaalde structuur van beide begrippen naar voren is gekomen, die getoetst kan worden. Tijdens het toetsingsproces deed zich de behoefte

gevoelen nader in te gaan op de achtergronden van zulk een structuurtest. Aan de structuuranalyse is een betrouwbaarheidsmaat verbonden, die dezelfde betekenis heeft als de alpha van Cronbach, de maat: θ .⁴²

In de derde plaats onderzoeken we de deugdelijkheid van de schalen met behulp van twee externe criteria: Stapels links-rechts zelfindeling en gerapporteerd stemgedrag.

Nu zeggen op zich de gebruikte maatstaven nog niet zo veel. Daarom geef ik van een aantal bekende en veel gebruikte schalen ook de testresultaten weer – voorzover die tenminste bekend zijn – teneinde een mogelijkheid tot vergelijking te hebben.

Homogeniteit en betrouwbaarheid – In zijn 'Theory and procedure of scale analysis' toonde Mokken in 1970 aan dat Guttman-schalen, die meestal als deterministisch worden voorgesteld, bij acceptatie van toevalafwijkingen juist met een stochastisch model konden worden benaderd.⁴³ In dit verband toonde hij de waarde van Loevingers homogeniteitscoëfficiënt als maat voor schaalbaarheid bij de door hem als minimumschaalbaarheidsvoorwaarden gehanteerde begrippen: dubbele monotonie en holomorphie. In dit schaalmodel daalt de kans op waarschijnlijkheid van een positief antwoord bij stijgende item-moeilijkheid (difficulty). Voor Guttman-items is de bepaling van de itemmoeilijkheid evident omdat het bij deze items gaat om dichotome antwoordmogelijkheden. Voor Likert-type items is de vraag onontkoombaar of de middencategorie (noch mee eens, noch mee oneens eventueel aangevuld met respondenten, die op dat item geen antwoord gaven⁴⁴) wel of niet tot de itemmoeilijkheid moet worden gerekend. Of kortweg: hoe dichotomiseer je de Likert antwoordcategorieën? Criteria zijn hier vrij kunstmatig en enig opportunistisch bij de keuze daarvan is de meeste wetenschappers dan ook niet vreemd: leg de grenzen zó, dat Loevingers H maximaal wordt. Deze richting heb ook ik ingeslagen, hetgeen er in de praktijk op neer kwam, dat bij de items van de P-schaal de middencategorie wel en bij de items van de M-schaal de middencategorie niet tot de itemmoeilijkheid is gerekend. De item-H's en de difficulties zijn al in de tabellen 2 en 4 meegenomen. Hier beperk ik me tot de schaalcoëfficiënt H_r . Mekkens sterktecriteria zijn ook op dit niveau geldig.

Cronbachs alpha kan men beschouwen als de gemiddelde betrouwbaarheidsscore van alle mogelijk split-half tests op de itemverzameling.⁴⁵ Deze maat is in wezen identiek met de in de psychologie bekende maten van Kuder en Richardson: KR 20 en KR 21. Gegeven het feit, dat uit meer items bestaande schalen stabiel zijn dan schalen die uit minder items zijn opgebouwd en Cronbachs alpha de testlengte in rekening brengt, geeft

deze maat aanvullende informatie ten opzichte van Loevingers H_r .

Nog twee – wat relativerende – opmerkingen zijn hier op zijn plaats: In de eerste plaats dat er – terecht mijns inziens – de laatste jaren meer aandacht is gekomen voor Cronbachs alpha, die het jarenlang heeft moeten afleggen tegen factoranalytische en andere modes. Maar anderzijds dient er wel op te worden gewezen, dat de alpha (of identieke maten) niet alleenzalgmakend zijn. Immers als men maar een voldoende aantal items verzamelt, komt de alpha al vrij gemakkelijk tot een hoge waarde ondanks de wellicht lage itemintercorrelaties (zoals te zien valt bij Adorno's F-schaal in tabel 5).

Ten tweede is, zoals gezegd, de alpha gebaseerd op de interitem correlatie (Pearsons produkt-moment correlatie). Maar het is eveneens mogelijk om Cronbachs berekening toe te passen op andere coëfficiënten zoals de tetrachorische correlatiecoëfficiënt (correlatie van dichotome items), die meestal hoger uitvalt dan de produkt-moment correlatie. Deze tetrachorische correlatiecoëfficiënt wordt wel eens in factoranalyses toegepast, die dan onwaarschijnlijk hoge ladingen te zien geeft. Maar deze coëfficiënt kan ook in een alpha-berekening worden toegepast en nu wil het feit, dat Loevingers H_r dezelfde is als de gewogen gemiddelde tetrachorische correlatie.⁴⁶ Dat betekent, dat het ook mogelijk is H-coëfficiënten te wegen naar testlengte. Waar in de jaren zeventig als betrouwbaarheidsmaat vaak van de H-coëfficiënt gebruik is gemaakt, kunnen we met behulp van de op de H gebaseerde alpha ook recentere schalen vergelijken, rekening houdend met hun verschillende testlengtes.

Naast vergelijkingen met andere schalen is het zinvol een criterium te hebben zoals voor de H, om de hoogte van de alpha-coëfficiënt aan af te meten. McKennel suggereerde als ondergrens .6 of .7 aan te houden.⁴⁷ Dit in verband met het feit dat de betrouwbaarheidscoëfficiënten – als de alpha – ook toepassing vinden bij een correctie voor verzwakking. Lage gemeten correlaties zouden bij toepassing van lage betrouwbaarheidscoëfficiënten als correctiefactoren wel eens tot insignificantie gereduceerd kunnen worden. Ik zal hem in deze redenering volgen.

Waar mogelijk vermeld ik in tabel 5 ook nog de maat θ , die dezelfde betekenis heeft als de alpha maar berekend wordt op basis van de grootste eigenwaarde in de principale componentenanalyse. Tenslotte geef ik ook nog het gemiddelde en de standaardafwijking van de schalen in de vijf-puntsversie, die ook voor de correlatierekening werd gebruikt.

Ter vergelijking geef ik enige gegevens uit Adorno's onderzoek naar het autoritarismeverschijnsel (de Fascisme-schaal, de Ethnocentrismeschaal en de Stanford-Binet Revision '37 – een IQ-test), de gemiddelde KR-20 (identiek met de alpha) van de Allport-Vernon-Lindsey waardenschaal en enkele schalen uit Middendorps culturele veranderingen in Nederland.⁴⁸

Tabel 5: Schaalwaarden van 10 schalen, waaronder de P-schaal en de M-schaal

Schaalnaam	itemtal	m	s	r_{ij}	(range)	alpha	H_i	α_{H_i}	r_{ii}	(range)
P-schaal	12	2.72	.74	.32	(.13-.53)	.85	.37	.88	.56	(.50-.64)
M-schaal	8	2.69	.73	.25	(.13-.37)	.73	.40	.84	.54	(.49-.58)
F-schaal (Adorno)	30	3.90	.90	.13	(.05-.44)	.82	-	-	.35	(.15-.52)
E-schaal	20	-	-	.42	-	.94	-	-	.59	-
SBR '37	14	-	-	.38	-	.9	-	-	.61	-
AVL (gem)	-	-	-	-	-	.68*	-	-	-	-
F-schaal (verkort)	7	4.90	1.73	**	.22 ***	.66	-	-	-	-
Confessionalisme	7	2.68	2.08	+	-	-	.58	.91	-	-
Internationalisme	5	1.31	.97	-	-	-	.42	.78	-	-
Vrijheid v. Mening	6	3.69	1.68	++	-	-	.41	.81	-	-

*: in feite de KR 20

**: 10-puntsschaal

***: door interpolatie uit de ladingen geschat.

+: 7-puntsschaal

++: 6-puntsschaal

alle overige schalen: 5-puntsschalen.

Van drie schalen is de θ bekend: P-schaal: .85; M-schaal: .73; F-schaal (verkort): .66

De conclusie uit deze gegevens mag luiden, dat de P-schaal en de M-schaal voldoen aan de minimumeisen volgens Loevinger/Mokken en Cronbach/McKendell. In vergelijking met andere schalen nemen ze qua homogeniteit en consistentie een goede middenpositie in. Het gaat dus in beide gevallen om schaalbare gegevens. Resten vervolgens nog de vragen naar de structuur en de validiteit.

De structuur van de pacifisme- en militarismeschaal – De vraag naar de gevonden structuur van de beide schalen zocht ik in de eerste plaats te beantwoorden met behulp van een principale-componentenanalyse gevolgd door een varimax-rotatie. Bij de interpretatie van de resultaten van de M-schaal stuitte ik op niet verwachte resultaten. Ik zal naar achtergronden van deze gegevens zoeken met behulp van enerzijds causale meettheorieën en anderzijds met behulp van een analysetechniek, die niet de variabelenzijde van de datamatrix als ingang neemt maar de respondentzijde. Gegevens uit de causale meettheorie geven ons ook de gelegenheid de structuur van de P-schaal met de hand naar een oblique assenstelsel toe te rekenen.

Tabel 6: Structuur van de Militarismeschaal

uitspraaknr.	voor rotatie		na rotatie (varimax)		Commun.
	Factor 1	Factor 2	Factor 1	Factor 2	
2	-.595	.336	-.661	-.173	.467
4	.544	.415	.103	.676	.468
6	.561	.558	.016	.791	.626
8	.563	.282	.209	.595	.397
12	-.580	.334	-.649	-.164	.448
16	-.559	.53	-.770	-.008	.593
18	-.636	.287	-.657	-.237	.487
20	.659	.265	.289	.648	.504
Eigenvalue	2.771	1.219	2.016	1.968	

In de ongeroteerde oplossing viel geen 'knik' in de verloop van de Eigenwaarden te constateren. Ik heb Kaisers criterium van een zinvolle interpretatie van een factor bij een Eigenwaarde groter dan 1 derhalve als leidraad genomen. In de ongeroteerde oplossing zien we – zoals mocht worden verwacht – één generale bipolaire factor: militaristisch geformuleerde uitspraken aan de ene pool en anti-militaristische uitspraken aan de andere. Wel zien we enige verstoring optreden bij de uitspraken 4, 6 en 16. Deze uitspraken worden kennelijk ook nog door een tweede generale factor beïnvloed die wellicht in de richting van 'autoritarisme' gezocht moet worden. Rotatie levert evenwel een duidelijke 'simple structure' met twee factoren.

Een situatie, die enerzijds niet werd verwacht en die anderzijds ook niet aan een of ander – semantisch – artefact kon worden geweten. De enige algemene lijn die in de verwoording van de items waarneembaar is, is een accent op 'het volk en de samenleving' bij de militaristisch geformuleerde items en een accent op 'de militair en het militaire' bij de anti-militaristisch geformuleerde items. Bovendien bleek uit de itemanalyse en de analyse op schaalbaarheid, dat de M-schaal hier en daar enige afwijkingen vertoont van het verwachte. Achteraf is de afwijking dus wel verklaarbaar, maar nader onderzoek naar de achtergronden bleek wel wenselijk.⁴⁹

In het bovenstaande is al aan de orde gekomen, dat de P-schaal minder afwijkingen vertoont dan de M-schaal. Men mag dan ook verwachten, dat de P-schaal beter uit de structuurtests op het ongecorrigeerde materiaal tevoorschijn zal komen dan de M-schaal. Dat zulks inderdaad het geval is moge blijken uit de volgende cijfers.

Tabel 7: Structuur van de Pacifismeschaal voor rotatie

uitspraaknr.	voor rotatie		na rotatie (varimax)		Commun.
	Factor 1	Factor 2	Factor 1	Factor 2	
1	.704	.243	.672	-.322	.555
3	-.610	.140	-.355	.529	.392
5	-.628	.301	-.235	.656	.485
7	-.648	.387	-.195	.725	.563
9	.619	.475	.774	-.097	.608
11	.718	.256	.691	-.322	.581
13	.548	.474	.723	-.048	.525
15	.546	.014	.398	-.374	.298
17	-.499	.404	-.071	.639	.413
19	-.622	.168	-.324	.557	.415
21	-.583	.479	-.078	.751	.570
23	.635	.299	.622	-.234	.493
Eigenvalue	4.56	1.34	2.96	2.93	

We zien in de ongeroteerde oplossing een wat sterkere generale factor dan in de M-schaal, die zoals verwacht ook weer bipolair is van structuur. Alleen uitspraak 17 komt iets zwakker naar voren, maar het verschil met de andere uitspraken is niet significant. Wel zien we een zwakke tweede factor meespelen, die met name uitspraken bevat die rond het thema 'kracht versus zwakheid' cirkelen (uitspraken 9, 13, 17 en 21). Om dezelfde redenen als bij de M-schaal ben ik voor de rotatie bij twee factoren gestopt.

In de geroteerde oplossing zien we een weliswaar niet geheel overtuigende, maar toch interpreteerbare 'simple structure'. Interpreteerbaar in die zin, dat de dimensies 'vrede en veiligheid' tot uitdrukking komen, waarbij uitspraak 15 een soort brug vormt. Als simple structure niet geheel overtuigend, omdat we nog matig hoge ladingen aantreffen, waar ze voor een simple structure niet zouden moeten zijn⁵⁰ (Factor 1a: uitspraak 3 en 19 en factor 2a: uitspraak 1, 11 en 15). Maar dit is - afgezien van meetfouten - wel de verwachte situatie: er zou een samenhang zijn tussen de vredes- en veiligheidsdimensie en zo'n structuur valt nu eenmaal niet volledig in een stelsel met orthogonale assen te wringen. Construeren we voor beide dimensies één schaal, dan blijkt de samenhang $r = .513$ te bedragen en na correctie voor verzwakking door toevalsfouten op basis van de maat θ ⁵¹ (θ vredesdimensie = .795 en θ veiligheidsdimensie = .790) wordt de samenhang $r = .647$ (dat wil zeggen een hoek tussen de beide vectoren van ongeveer 50°).

Dit laatste gegeven is als uitgangspunt genomen om de structuur van de schaal nog beter te benaderen. Uitgaande van de geroteerde oplossing is een nieuwe oplossing berekend met oblique assen, waarbij als hoek tussen

de beide assen is uitgegaan van de bovengenoemde 50° . Grafisch is vervolgens een traject bepaald waarbinnen de assen zouden moeten vallen. Binnen dat traject is vervolgens een aantal oblique oplossingen berekend met stappen van $2,5^\circ$. De hoogste kurte (het 4e moment rond het gemiddelde⁵²) van de structuur van deze oplossing geeft de meest adequate oplossing aan. Deze bleek te liggen bij een draaiing van de Y-as over een hoek β van 15° . Met zoals gezegd een hoek (α) tussen de beide assen van 50° betekende dit een hoek tussen de orthogonale Y-as en de oblique X-as van 65° (γ). In de onderstaande tabel worden structuur en patroon van deze oplossing weergegeven. Teneinde de gedachte aan een hiërarchische structuur bestaande uit één generale factor (pacifisme - non-pacifisme) en twee dimensies (vrede en veiligheid) goed te doen uitkomen, heb ik nogmaals de eerste principale component weergegeven.

Tabel 8: Structuur van de Pacifismeschaal in een stelsel van oblique assen

Uitspraaknr.	Princ. Comp.	Structuur		Patroon	
		s1	s2	b1	b2
1	.704	-.485	-.745	-.008	-.750
3	-.610	.598	.527	.406	.266
5	-.628	.695	.490	.596	.154
7	-.648	.751	.483	.691	.039
9	.619	-.294	-.742	.287	-.927
11	.718	-.490	-.762	0	-.762
13	.548	-.234	-.675	.314	-.817
15	.546	-.464	-.519	-.205	-.651
17	-.499	.636	.335	.659	-.089
19	-.622	.622	.529	.442	.245
21	-.583	.746	.388	.778	-.112
23	.635	-.398	-.699	-.081	-.751

kurtosis = .02475; structuur: correlaties items-factoren patroon: regresiecoëfficiënten items-factoren

In vergelijking met de varimaxoplossing zien we een lichte structuurverbetering. De vredesdimensie komt hier heel sterk naar voren; ook het wat onduidelijke item nummer 15 past nu in het verwachte patroon. De veiligheidsdimensie is globaal genomen wat minder sterk naar voren gekomen dan in de varimaxoplossing maar het patroon blijft eenduidig. Bovendien zijn de matig hoge ladingen op de verkeerde plaatsen in de varimaxoplossing, in het patroon van de oblique oplossing op één na (13) allemaal verdwenen. De conclusie mag dan ook luiden, dat de P-schaal in deze vorm kan worden gehandhaafd.

De deugdelijkheid van de schalen – Tenslotte bezien we onder de theorie van de tweede orde de deugdelijkheid van de schalen. Hieronder versta ik een toetsing van de schalen aan externe criteria. Meten de schalen wat ze voorgeven te meten? Zoals eerder bij de toetsing van de individuele items bezien we nu de schalen in het licht van de links-rechts zelfindeling van Stapel. Maar we beginnen de analyse met een overzicht van de gemiddelde scores naar beweerd stemgedrag (waarbij ik de zeer kleine groeperingen buiten beschouwing laat dan wel samenvoeg). We mogen in dit geval een duidelijke links-rechts verdeling verwachten van klein-links (PPR, PSP, CPN) tot VVD.

Tabel 9: Gemiddelde schaalwaarden en standaardafwijking naar politieke groeperingen

politieke groep.	M-schaal	P-schaal	Vredesdim.	Veilighdim.	N
klein links	4.27(.66)	3.73(.63)	4.3 (.67)	3.95(.77)	60
PvdA	3.54(.73)	3.05(.71)	3.61(.81)	3.12(.89)	244
D'66	3.37(.74)	2.65(.71)	3.13(.93)	2.85(.79)	46
CDA	3.09(.62)	2.55(.61)	3.06(.75)	2.56(.77)	239
VVD	3.05(.63)	2.25(.61)	2.64(.80)	2.40(.77)	192

In alle gevallen komt onze verwachting uit: de gemiddelde scores per politieke groepering lopen van links naar rechts in alle schalen en dimensies. Uiteraard lopen de verwachtingen ten aanzien van de individuele link-rechts indeling in dezelfde richting.

Tabel 10: Gemiddelde waarden op M-schaal, P-schaal, vredes- en veiligheidsdimensie naar Stapels links-rechts schaal

	links	2	3	4	5	6	rechts
M-schaal	3.92	3.79	3.61	3.21	3.10	2.92	2.94
P-schaal	3.44	3.30	2.99	2.63	2.43	2.27	2.30
Vredesdim.	4.02	3.84	3.43	3.18	2.90	2.61	2.93
Veilighdim.	3.58	3.47	3.08	2.68	2.47	2.43	2.23

Ook uit deze tabel moge blijken dat onze verwachting in grote lijnen met de realiteit overeenkomt; alleen de uiterst rechtse positie wijkt – net als hier en daar bij de analyses op itemniveau – net significant van de trend af. Maar dit lijkt een voor de links-rechtsschaal kenmerkend gegeven te zijn, want ook in ander onderzoek doet zich dit verschijnsel voor.⁵³

Nu beide schalen ook dit toetsingsprogramma hebben doorstaan mogen we ze, als we overgaan tot de toetsing van de theorie van de eerste orde gevoeglijk als deugdelijk presenteren.

Militarisme en pacifisme, theorie van de eerste orde, vierde moment: de semantische samenhang – In het eerste deel van dit artikel is een theorie ontwikkeld in modelvorm over de relatie tussen militarisme en pacifisme. Militarisme en pacifisme zouden ten opzichte van elkaar in inverse oppositie staan. Ze zouden wel een redelijk hoge samenhang vertonen (met dien verstande, dat alle combinaties tussen militarisme en pacifisme denkbaar waren), maar dat de groep militaristen nooit zou samenvallen met de groep pacifisten (hypothese 1). Voorts zou militarisme sterker samenhangen met de veiligheidsdimensie dan met de vredesdimensie (hypothese 2).

Teineinde het resultaat duidelijk te kunnen demonstreren presenteren we de kruistabel tussen beide schalen in de vorm van twee trichotome verdelingen:

- A. pacifisme afwezig (score 12 t.e.m. 29), neutraal (score 30 t.e.m. 41) en pacifisme aanwezig (score 42 t.e.m. 60);
- B. militarisme afwezig (score 8 t.e.m. 19), neutraal (score 20 t.e.m. 27) en militarisme aanwezig (score 28 t.e.m. 40).

Let wel: de combinatie militarisme (-) en pacifisme (-) zou kunnen wijzen op Onkruit-achtige denkbeelden; de combinatie militarisme (-) en pacifisme (+) wijst op de principiële tegenstanders van militair optreden.

Tabel 11: Militarisme naar pacifisme

	Pacifisme	12 t/m 29	30 t/m 41	42 t/m 60
<i>Militarisme</i>				
8 t/m 19		49 (5%)	180 (18%)	117 (12%)
20 t/m 27		267 (27%)	285 (28%)	15 (1%)
28 t/m 40		74 (7%)	19 (2%)	0 (0%)
				N = 1006
				(100%)
	gamma = -.744			

- NB 1. Bedenk dat de traditionele maten van samenhang de verwachte nulcel nooit zullen tonen.
- NB 2. Een hoge samenhang als de bovenstaande geeft dan ook, zonder de tabel te beschouwen al te gemakkelijk aanleiding om tóch militarisme en pacifisme als polen van één continuüm te beschouwen.

Duidelijk zal zijn, dat onze verwachtingen hier zijn uitgekomen.

Zou men de beide schalen in een dichotomie hebben gepresenteerd, dan zou de structuur van de inverse oppositie nog duidelijker naar voren zijn gekomen:

	Pacifisme (-)	Pacifisme (+)
Militarisme (-)	28%	37%
Militarisme (+)	36%	0%

N = 1006
(101%)

Eerder in dit artikel is het vermoeden uitgesproken, dat de militarismeschaal een sterker verband zou vertonen met de veiligheidsdimensie dan met de vredesdimensie. We moeten daarom tenslotte ook deze hypothese aan een toetsing onderwerpen.

De correlatiecoëfficiënten over de vijf puntsschalen en -dimensies zijn:

Tabel 12: Correlaties

militarisme-pacifisme	r = -.561
militarisme-vredesdimensie	r = -.421
militarisme-veiligheidsdimensie	r = -.566

De t-toets op het verschil tussen de beide laatste correlaties leverde het volgende resultaat : $t(df = 1003) = 5.743$ $p < .0001$ ⁵⁴

De resultaten confirmeren dus onze verwachtingen

Met deze laatste gegevens hebben we een complete toetsing op constructvaliditeit doorlopen. De resultaten zijn zodanig, dat we de resultaten van het onderzoek nu als betrouwbare en valide informatie kunnen presenteren. In de laatste tabel geef ik dan ook de vijf puntsschalen weer, na overigens een correctie te hebben aangebracht voor de scheve sexe-verhouding in de steekproef.

Tabel 13: De Militarisme- en de Pacifisme-schaal

anti-militarisme	1	2	3	4	5	militarisme
	7%	29%	55%	9%	0%	
	m = 2.67		s = .74			
non-pacifisme	1	2	3	4	5	pacifisme
	3%	36%	47%	13%	1%	
	m = 2.72		s = .76			

Men moge dus concluderen, dat de Nederlandse bevolking enigszins anti-militaristisch is en anderzijds enigszins non-pacifistisch. Maar dat wisten de meeste sociale wetenschappers en historici al. Jan Blokker krijgt

dus weer gelijk.⁵⁵

Van nu af aan kan naar mijn mening met vrucht van beide schalen gebruik worden gemaakt bij het onderzoek naar problemen van oorlog en vrede. Wellicht kunnen ze een aanzet vormen tot onderzoeksprogrammering op dit terrein, dat al te lang al geleden heeft onder oppervlakkig en inconsistent onderzoek.⁵⁶

Een laatste methodologische terugblik

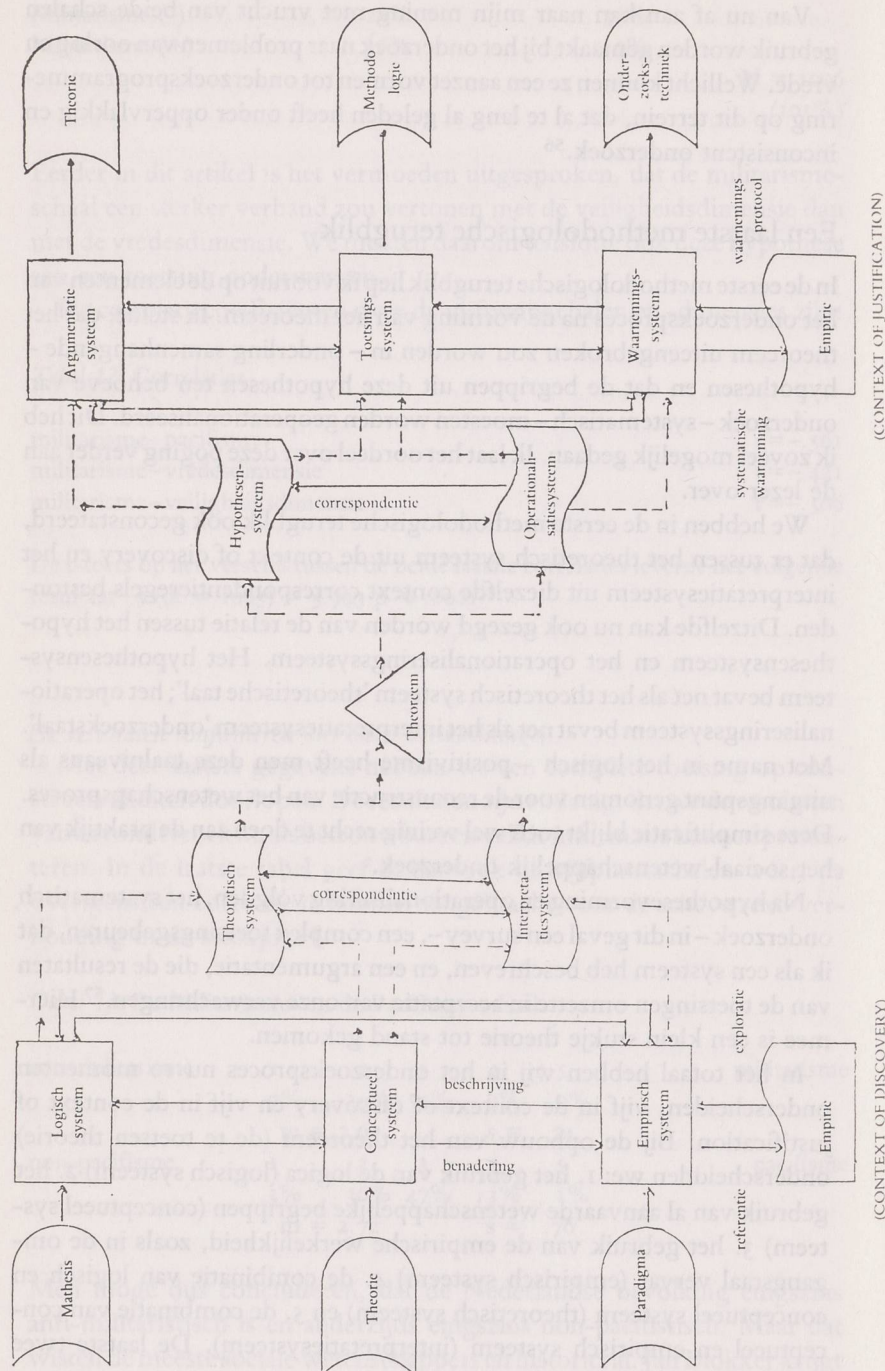
In de eerste methodologische terugblik liep ik vooruit op de elementen van het onderzoeksproces na de vorming van het theoreem. Ik stelde, dat het theoreem uiteengebroken zou worden in - onderling samenhangende - hypothesen en dat de begrippen uit deze hypothesen ten behoeve van onderzoek - systematisch - moesten worden geoperationaliseerd. Dit heb ik zoveel mogelijk gedaan. Ik laat het oordeel over deze poging verder aan de lezer over.

We hebben in de eerste methodologische terugblik ook geconstateerd, dat er tussen het theoretisch systeem uit de context of discovery en het interpretatiesysteem uit diezelfde context correspondentieregels bestonden. Ditzelfde kan nu ook gezegd worden van de relatie tussen het hypothesensysteem en het operationaliseringssysteem. Het hypothesensysteem bevat net als het theoretisch systeem 'theoretische taal'; het operationaliseringssysteem bevat net als het interpretatiesysteem 'onderzoekstaal'. Met name in het logisch - positivisme heeft men deze taalniveaus als uitgangspunt genomen voor de reconstructie van het wetenschapsproces. Deze simplificatie blijkt toch wel weinig recht te doen aan de praktijk van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Na hypothesevorming en operationalisering volgden, het systematisch onderzoek - in dit geval een survey -, een complex toetsingsgebeuren, dat ik als een systeem heb beschreven, en een argumentatie, die de resultaten van de toetsingen omzette in acceptatie van onze verwachtingen.⁵⁷ Hiermee is een klein stukje theorie tot stand gekomen.

In het totaal hebben wij in het onderzoeksproces nu 10 momenten onderscheiden, vijf in de context of discovery en vijf in de context of justification. Bij de opbouw van het theoreem (de te toetsen theorie) onderscheidde we: 1. het gebruik van de logica (logisch systeem) 2. het gebruik van al aanvaarde wetenschappelijke begrippen (conceptueel systeem) 3. het gebruik van de empirische werkelijkheid, zoals in de omgangstaal vervat (empirisch systeem) 4. de combinatie van logisch en conceptueel systeem (theoretisch systeem) en 5. de combinatie van conceptueel en empirisch systeem (interpretatiesysteem). De laatste twee

Model 5: Systematiek der methodologie

vormen samen dan het theoreem.

Bij de toetsing van het theoreem onderscheiden we: 6. de deductie van hypothesen (hypothetisch systeem) 7. de vertaling van theoretische begrippen naar de omgangstaal (operationaliseringssysteem) 8. het systematisch onderzoek (waarnemingsysteem) 9. de systematische toetsing (toetsingssysteem) 10. de beredenering van de gevonden resultaten tot al of niet acceptatie van het theoreem als theorie (argumentatiesysteem). Dit hele proces kunnen we volgens het model op pag. 444 in kaart brengen.⁵⁸

Tesamen vormen de 10 momenten in het wetenschapsproces de theoretisch-empirische cyclus of beter gezegd een theoretisch-empirische spiraal. Immers, elk onderzoek is er toch uiteindelijk op gericht onze kennis een stukje op te vijzelen. Met dit model in ons achterhoofd hebben wij ons onderzoek ingezet en stapje voor stapje opgebouwd. Het heeft ons geholpen ons te blijven realiseren waar we mee bezig waren en meer mogen we van een methodologisch bewustzijn ook niet verwachten. Ik hoop dat naast de resultaten van het inhoudelijk gedeelte, ook de methodologische reflexie de onderzoeker zal stimuleren tot het verrichten van zorgvuldig onderzoek. Immers, elk onderzoek is zo sterk als zijn zwakste schakel.

Dit artikel kan worden beschouwd als een tweelingartikel van mijn paper 'Fearing the army and the enemy; logical possibility, psychological probability and social reality' voor het ISPP-congres, Oxford, 19-22 juli 1983.

Noten

1. Vergelijk voor deze benadering in de sociale wetenschappen bijvoorbeeld: Karl-Dieter Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften*, Reinbeck bei Hamburg, 1976 neuausgabe., ihb. p. 24-98, 186-246 en 358-369; R. W. Boesjes-Hommes, *De geldige operationalisering van begrippen*, Meppel 1970, ihb. p. 18-41 en 70-177. Filosofisch komt deze benadering goed uit de verf in het—overigens vrij ruimhartige—werk van Carl G. Hempel, *Fundamentals of concept formation in empirical science*, London, 1972.¹¹

2. Vergelijk voor deze benadering in de sociale wetenschappen bijvoorbeeld: Herbert Blumer, *Symbolisch interactionisme*, Meppel 1974 Ned. vert., ihb. p. 113-134; A. Cicourel, *Method and measurement in sociology*, New York 1964, ihb. p. 172-188; Barney Glaser/Anselm Strass, *The discovery of grounded theory*, Hawthorne (NY) 1979.¹⁰ Filosofisch vindt men een dergelijke benadering onder meer bij: Michael Polanyi, *Personal knowledge*, New York 1964.

3. C. E. Osgood, G. J. Suci and P. H. Tannenbaum, *The measurement of meaning*, Urbana (Ill), 1957.

4. Voor het semantisch onderzoek naar begrippen als pacifisme en militarisme is het in het algemeen voldoende zich te beperken tot begripsomschrijvingen in de

Indo-germaanse taalfamilie, omdat ethymologisch hier de oorsprong van deze begrippen ligt. Voor deze analyse zijn de volgende lexica gebruikt: *Het Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*; *Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*; *Koenen en Endepols Handwoordenboek der Nederlandse Taal*; *Oxford Dictionary*; *Rogets Thesaurus*; *Micro Robert* (alfabetisch en analoog van opzet); *Larousse Ethymologique*; *Wahrig Deutsches Wörterbuch*; *Grosse Duden* nr. 7 en nr. 10 (analoog en ethymologisch).

5. Vergelijk I. Fetscher, *Modellen voor wereldvrede*, Utrecht/Antwerpen, 1974 (Ned. vert.).

6. Een combinatie van de (logische) fouten: – post hoc ergo propter hoc, en – in lingua ergo in realiis (ook wel genoemd: taalbegoocheling).

7. Ph. P. Evers rapp., *De kerken en het vraagstuk van het militarisme in Nederland*, 1978 p. 5.

8. Vergelijk G. Leech, *Semantiek*, Utrecht/Antwerpen 1976, Ned. vert., ihb. deel 1 p. 132-135.

9. Vergelijk G. Leech, op.cit. deel 1 p. 142.

10. P. Valkenburgh, *Mensen in de koude oorlog*, Meppel 1964 ihb. p. 104-122.

11. Van dit eendimensionale polaire model zijn de uiteinden het eenvoudigst als 'ideaaltypen' te herkennen. De middencategorie blijft echter altijd wat vaag. Dikwijls spelen daar ook andere noties mee, zodat deze een a-typisch karakter krijgt. Cf. Paul Helwig, *Karakterologie*, Utrecht/Antwerpen 1972, Ned. vert. p. 164-169.

12. Vergelijk: F. H. van Eemeren, R. Grootendorst en T. Kruiger, *Argumentatie-theorie*, Utrecht/Antwerpen, 1978, ihb. p. 54-62.

13. Dit oorspronkelijk uit de Port-Royal logica stammend model is door P. Helwig, op.cit., p. 69-79, aangepast aan het gebruik in de psychologie en wordt hier op een betekenisveld toegesneden. Het model werpt een verhelderend licht op de problemen die rezen in een onderzoek van de Stichting Volk en Verdediging uit 1977. In J. S. van der Meulen red., *Openbare mening en krijgsmacht*, 's Gravenhage 1979, is door mij ruime aandacht geschonken aan de in mijn ogen onjuiste begripsvorming van dit onderzoek. De onderzoekers kozen destijds als omschrijving van – uit factoranalyse afgeleide – grondhoudingen ten opzichte van een krijgsmacht voor de termen: vanzelfsprekendheid en aanvaardbaarheid. In mijn methodologische kritiek toonde ik weliswaar de semasiologische contaminatie van deze begrippen aan, maar het ontbrak destijds nog aan een onomasiologische precisering van het betekenisveld. Met dit model is dit laatste een mogelijkheid geworden.

Als we mogen veronderstellen dat met de uitspraak 'een krijgsmacht is noodzakelijk' pragmatisch hetzelfde wordt bedoeld als met 'een krijgsmacht is vanzelfsprekend' – de eerste term geeft vooral een logische kwalificatie en de tweede een psychologische (vgl. ook Engels: necessary vs. goes without saying; Duits: notwendig vs. selbstverständlich; Frans: nécessaire vs. c'est évident/cela s'entend) – dan worden drie zaken duidelijk: (a) aanvaardbaarheid en vanzelfsprekendheid (noodzakelijkheid) zijn kwalificaties, die op dit terrein toepasbaar en bruikbaar zijn; (b) zij kunnen evenwel niet als grondhouding noch als topos worden aangemerkt; (c) zij zijn zowel onomasiologisch als semasiologisch gecontamineerd.

Voor het onderscheid tussen onomasiologie en semasiologie zie: Kurt Baldinger, *Semantic theory*, Oxford 1980, Eng. vert. uit Spaans, passim.

Overigens is dit model de laatste jaren hevig populair in vaktheologische kringen als structuurmodel ten behoeve van verhaalanalyse. De bron van dit structuurmodel is de Franse linguïst Algirdas Julien Greimas. Deze noemt het model het semiotisch vierkant en geeft er een wat andere wending aan dan Helwig. Ten onrechte, want – zoals ik elders hoop aan te tonen – is het model van Greimas óf een tautologie óf inconsistent. Het model van Helwig is daarentegen logisch correct.

14. Vergelijk bijvoorbeeld: L. J. Cronbach and P. E. Meehl, Construct validity in psychological tests, *Psychological Bulletin*, 1955, 52, p. 281-302, C. Sanders, *De behavioristische revolutie in de psychologie*, Deventer 1972, ihb. p. 232-270 voor de vraag naar de status van het 'construct'.

15. Het opvatten van de ruimte tussen twee betekenispolen als een gebied van geleidelijke overgang ontstaat eerst laat in het denken – althans in Europa. Eerst in de tweede helft van de middeleeuwen worden de zwart-wit schema's geleidelijk losgelaten ten gunste van meer genuanceerde opvattingen. Vergelijk: Julia Kristeva, *Sèmeiotikè* (Grieks gespeld) extraits, Paris, 1969, p. 52-81: Le texte clos.

16. R. W. Boesjes-Hommes, *De geldige operationalisering van begrippen*, Meppel, 1970, p. 112-119, ihb. p. 118.

17. Dit onderscheid, dat voor het eerst in de taalfilosofie van Gottlob Frege werd gehanteerd, speelt in de taalfilosofische discussies sindsdien een hoofdrol. Het aantal denkers, dat zich er mee bezig heeft gehouden is minstens even groot als het aantal interpretaties, dat er aan is gegeven. Veel materiaal hierover is te vinden bij Gareth Evans, *The varieties of reference*, Oxford 1982, die overigens ook weer een eigen terminologie voorstond, waarin meaning en reference samenvallen.

18. Verg. H. Reichenbach, *The rise of scientific philosophy*, Berkeley, 1973¹⁴, p. 231: 'The mystical interpretation of the hypothetico-deductive method as an irrational guessing, springs from a confusion of the context of discovery and the context of justification. The act of discovery escapes logical analysis...' Het zal duidelijk zijn, dat ik het met deze laatste opmerking niet eens ben.

19. A. Brecht, *Political theory*, Princeton, 1959, p. 91-93.

20. 'Hypotheses non fingo'.

21. Verg. N. Rescher, *Peirces philosophy of Science*, Indiana, 1978, p. 41-51 et passim.

22. M. Polanyi, 1964, a.w., ihb. p. 49-69, 69-203, 249-279, 299-346; M. Polanyi and H. Prosch, *Meaning*, Chicago, 1975, ihb. p. 22-81; J. Bronowski, *The origins of knowledge and imagination*, New Haven, 1979⁶; N. R. Hanson, *Patterns of discovery*, Cambridge, 1979⁸; J. Piaget, *Psychologie et épistémologie*, Paris, 1970; idem, *Épistémologie des sciences de l'homme*, Paris, 1970, ihb. p. 13-131 en 253-373. Vergelijk ook: M. Piatelli-Palmarini, *Théories du langage, Théories de l'apprentissage: Le débat entre Jean Piaget et Noam Chomsky*, Paris, 1979, passim.

23. Deze theorematische structuren zijn goed vergelijkbaar met de Research-Programmes van Imre Lakatos. Een interessante consequentie van het identificeren van theorema's met Lakatos' researchprogramma's is de daarmee gegeven erkenning van de metafysische component van een theoreem, die een naïeve

falsificatie in de weg staat. Overigens is het opmerkelijk, dat Lakatos juist voor de zo mathematisch georiënteerde fysica een plaats lijkt in te ruimen voor een semantisch verschijnsel als classificatie (p. 101). Wellicht werd hij hiertoe gedrongen, omdat hij uit de geschiedenis van de quantummechanica leerde, dat concrete formuleringen meer successen opleverden dan formuleringen, die uit angst voor al te definitieve uitspraken opzettelijk vaag waren gehouden (p. 63).

1. Lakatos, *Wetenschapsfilosofie en wetenschapsgeschiedenis*, Ned. vert., Meppel, 1975, zie ihb. noot 162 en noot 216! In zijn al genoemde *Patterns of discovery* betoogt Russel Hanson, dat alle (natuur)wetenschappelijke kennis, observaties en experimenten doordrenkt zijn van begrippen. Bij het opbouwen van theorieën zijn het niet zozeer observaties en experimenten, die de hoofdrol spelen als wel de begrippen. Vergelijk ihb. p. 157 et passim.

24. Verg. R. W. Boesjes-Hommes, a.w. p. 140: 'In de empirische taal spreken we niet langer van begrippen, maar van variabelen' (sic), 142-151.

25. Verg. A. J. Greimas, *Du sens*, Paris, 1970, ihb. p. 7-17, 39-49.

26. H. Dooyeweerd spreekt in zijn wijsbegeerte over het aritmetisch aspect van de werkelijkheid. De term 'gebeurtenis' als universele zijns categorie stamt uit C. A. van Peursen, *Feiten waarden en gebeurtenissen*, Hilversum/Amsterdam, 1965, ihb. p. 70-97 en 167-185.

27. De eerste - mij bekende - poging tot een omvattende externe en interne evaluatie van verschillende schaaltechnieken leverden: C. R. Tittle and R. J. Hill, *Attitude measurement and the prediction of behaviour, An evaluation of conditions and measurement techniques*, repr. in: K. Thomas (ed), *Attitudes and behaviour*, Harmondsworth, 1971. Zeer recent heeft P. C. Swanborn, *Schaaltechnieken*, Meppel 1982 een in mijn ogen geslaagde poging ondernomen verschillende technieken te vergelijken op andere dan a-prioristische gronden, vergelijk p. 197-209.

28. L. J. Cronbach en P. E. Meehl, a.w., repr. in: J. Bynner and K. M. Stribley (ed), *Social research principles and procedures*, London, 1978, p. 225-238; R. W. Boesjes-Hommes, a.w., p. 224-232.

29. R. W. Boesjes-Hommes, a.w., p. 86, 211, 224-232.

30. Bronnen voor de uitspraken van de Militarismeschaal waren: H. Eysenck en G. Wilson, *Wat is uw persoonlijkheid?*, Utrecht/Antwerpen, 1977; H. U. Kohr, *On the genesis of orientations toward the military - Results from a biographical Study*, paper presented at the work-shop: Attitudes towards the military and socialization effects of military service: The problem of civil-military relations, of the ISPP'S fourth annual scientific meeting, Mannheim, June 23, 1981; en eigen ervaringen uit niet meer te achterhalen kranten en tijdschriften. De militarismeschaal meet in feite de (emotionele) afstand tussen persoon en attitude-object. Vergelijk voor deze interpretatie van de attitude G. W. Allport, *Attitudes in the history of social psychology* in: N. Warren and M. Jahoda (ed), *Attitudes*, Harmondsworth, 1976.³

31. Een woord van dank is hier op zijn plaats aan het adres van het Nederlandse Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek b.v., dat in de personen van drs. G. C. Schild een kritisch-constructieve bijdrage leverde aan de definitieve formulering van de items en L. H. M. Grosze Nipper die alle mogelijke en onmogelijke statistische en mathematische constructies, die we hem vroegen,

feilloos verrichtte. De interviews werden gerealiseerd in de NIPO-weekpeilingen. De steekproeftrekking daarvoor vindt plaats op basis van stratificatie van de relatieve woningvoorraad per gemeente (of bij gemeentes met meer dan 100.000 inwoners per wijk van een gemeente) uit het totaal aantal huishoudingen in Nederland.

Willekeurigheid wordt bereikt door uitgaande van één startadres middels random-walk per enquêteur 5 vraaggesprekken te realiseren met de eerstjarige in een huishouden. In deze steekproef kwamen - behoudens een scheve sexeverdeling - geen afwijkingen van betekenis voor. De scheve sexeverdeling is aan het eind van dit artikel gecorrigeerd bij de presentatie van de schaalresultaten.

32. Verg. R. J. Mokken, *Theory and procedure of scale analysis*, Den Haag, 1970, p. 187-194.

33. Verg. J. Stapel, *Wie en wat staan waar tussen links en rechts*, *Acta Politica* IV-1, 1968, p. 32-40; en idem, *Polarisatie-simulatie*, *Acta Politica* 78/2, p. 275-280. Voor het gebruik van deze semantische differentiaal mijn erkentelijkheid.

34. Verg. R. J. Mokken a.w., p. 182-185 en 189, 190; en P. C. Swanborn, a.w., p. 136-142.

35. Verg. R. J. Mokken a.w., p. 185.

36. Verg. W. J. Goode and P. K. Hatt, *Methods in social research*, Tokyo, z.j., 5e druk, 1e druk 1952, p. 274-276; en I. Gadourek, *Sociologische onderzoekstechnieken*, Arnhem, 1969, p. 282-286.

37. De termen 'gemarkeerd' en 'ongemarkeerd' hebben in de taalwetenschap meerdere betekenissen. Het gaat me hier niet om het fonologisch begrip, maar om het semantisch, zoals ontwikkeld in de Praagse school. Verg. J. Lyons, *Semantics I*, London, 1978², p. 305-311. In dit geval gaat het om termen, die noch door een suffix, noch door een affix worden bepaald; in feite dus 'basisbegrippen'.

38. H. W. Tromp, *Politieke opvattingen en politiek gedrag in internationale crisissituaties*, Groningen, 1976, bijlage 1. Overigens zijn wel enkele uitspraken uit Tromps verzameling in de P-schaal opgenomen, nadat ze rigoureuus vereenvoudigd waren; er komen in Tromps lijst nogal wat dubbelzinnige vragen voor, wier dubbelzinnigheid te wijten is aan hun lengte.

39. In samenwerking met de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht is onlangs een dergelijke schaal door mij ontwikkeld. Publikatie volgt spoedig.

40. Het gaat hier om een verarring van twee niveaus in het onderzoek. In het onderzoek van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht (1973) - toen nog Stichting Volk en Verdediging - is terecht een onderscheid gemaakt tussen bestaansrecht en bestaanswijzekwesties. Ook hier is dit onderscheid van toepassing: verg. dr. R. C. Kwant en drs. D. J. Barth, *Bestaansrecht en bestaanswijze van de krijgsmacht*, in drs. J. S. van der Meulen, a.w. p. 14-22. Ook aan dit onderzoek zijn uitspraken ontleend ten behoeve van de pacifismeschaal. Ook zijn tenslotte uitspraken ontleend aan het reeds genoemde *Mensen in de koude oorlog* van prof. Valkenburgh.

41. Een verschijnsel dat kan samenhangen met de multidimensionaliteit van de links-rechts schaal; verg. dr. I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek*, Meppel, 1979, die al 4 dimensies voor de Nederlandse situatie onderscheidde. Eén van deze

dimensies betreft het onderscheid confessioneel – niet confessioneel. Met name onder respondenten uit de CDA-hoek vindt men de neiging zich op deze dimensie uiterst rechts te plaatsen (sterk confessioneel – verg. ook J. Stapel, 1978, a.w. p. 278), hoewel ze in de praktijk minder 'rechtse' ideeën hoeven te hebben in politiek opzicht. Er heeft zich aan de rechterpool van het links-rechts continuum een geval van katachrèsis voorgedaan, dat wil zeggen – populair vertaald – dat de oorspronkelijke vlag de huidige lading niet meer dekt. Verg. Fontainier, *Les figures du discours* (1830), Paris, 1977, p. 213-219.

42. Verg. R. A. Zeller and E. G. Carmines, *Measurement in the social sciences*, London, 1980, p. 60-62.

43. R. J. Mokken, a.w. ch. 2.

44. In dit onderzoek zijn de niet antwoordende ondervraagden alleen naar de middencategorie gebracht, als het ging om a. toevallig niet ingevulde of toevallig niet beantwoorde vraag (systematische non-response resulteerde in verwijdering van de respondent uit het bestand) en b. het aantal niet antwoordende respondenten, niet boven de 2,5% uitkwam. Hogere niet-antwoordpercentages deden de uitspraak sneuvelen.

45. Verg. Zeller and Carmines, a.w., p. 56-60; en A. McKennel, Attitude measurement: use of coefficient alpha with cluster or factor analysis, in: J. Bynner and K. M. Stribley (ed), a.w., p. 239-258, ihb. p. 241.

46. Verg. W. Torgerson, *Theory and methods of scaling*, New York, 1958, 15e druk, p. 325.

47. A. McKennel in Bynner and Stribley, a.w., p. 247-250.

48. Th. W. Adorno u.a., *Studien zum autoritären Charakter*, Frankfurt a. M., 1976² p. 79-103; P. Brandsma, *Het waardenpatroon van de Nederlandse bevolking*, Tilburg, 1977 p. 132-133; C. P. Middendorp, The structure of the progressive – conservative controversy, *Acta Politica* 1978/4, 531-554; C. P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*, Meppel, 1979, p. 181-202.

49. Het nader onderzoek waarvan in de tekst sprake is leverde zoveel nieuwe inzichten en gegevens op ten aanzien van de 'betekenis' van maten van samenhang en ten aanzien van de problematiek van de hiërarchische structuur van schalen, dat is besloten hieraan een aparte publikatie te wijden: 'Explaining and understanding measures of association'.

50. Rekening houdend met het feit, dat bij $n = 12$ items op basis van toeval al een factorlading bereikt kan worden van $(1/n)^{1/2}$; d.i. .288.

51. Verg. Zeller and Carmines, a.w., p. 63-67.

52. Verg. M. J. M. Brand-Koolen, *Factoranalyse in het sociologisch onderzoek*, Leiden, 1972, p. 140-155; Mood, Graybill, Boes, *Introduction to the theory of statistics*, Tokyo, 1974, p. 76.

53. Zie noot 41 en ook J. Stapel, 1968, p. 39 en 40.

54. Het kán dan ook zinvol zijn om de dimensies afzonderlijk te onderzoeken naast de samengestelde P-schaal. De suggestie in deze richting van mevrouw Hommes, a.w., p. 222, lijkt mij dan ook terecht.

55. Toen hij de sociale wetenschappers ironisch toevoegde, dat ze alleen maar die resultaten uit hun onderzoek kregen, die ieder mens met gezond verstand van te

voren toch al wist. Voor een blik in de historie verg.: G. Teitler, *Het bestaansrecht en de bestaanswijze van de krijgsmacht*, 1890-1910; en F. Snapper, De Nederlandse volkstraditie inzake de krijgsmacht beide in: J. S. van der Meulen (red), a.w., p. 22-41.

56. Zie daarvoor: Ph. P. Everts, Wat denken de mensen in het land, *Acta Politica*, 1981/3, p. 22-41; en Ph. P. Everts, The mood of the country, *Acta Politica*, 1982/4, p. 497-548.

57. De argumentatiestructuur van het wetenschapsproces is vele wetenschappers ontgaan, die zochten naar de logische structuur. Hoewel we in Kuhn en Lakatos wel impliciet argumentatiestructuren tegenkomen, moeten we toch met name S. Toulmin de eer geven een argumentatiestructuur in de wetenschap te hebben onderkend. Verg.: S. Toulmin, *The philosophy of science*, London 1969 (1953 1e ed.), p. 94-154; en idem, *The uses of argument*, London 1976 (1958 1e ed.), p. 11-43 147-259. Inmiddels is argumentatieleer met name in de taalwetenschappen en de juridische wetenschappen 'herontdekt'. Maar deze herontdekking heeft voor zover ik weet nog niet geleid tot een nieuw zelfverstaan van de methodologen in deze wetenschappen.

58. Dit model is een substantiële verbetering van het model dat ik ontwikkelde in: H. J. C. Rebel, *Denkend doen en doende denken, naar een systematiek van de methodologie*, Vrije Universiteit, 1978; toen ik noch de argumentatie noch de toetsing als systeem opvatte. Overigens zijn de daar door vergelijking van methodologische opvattingen ontwikkelde criteria voor de methodologie ook voor dit model van toepassing.